

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

‘Daar sjouw je dan’

1960 – 1969

De herfst is het seizoen, dat menselijk aandoet door zijn bewogenheid.¹

Wim van den Boogaard werd op donderdagmorgen 18 februari begraven op Den en Rust in Bilthoven.² Het was zijn uitdrukkelijke wens dat zijn lichaam niet terechtkwam op het katholieke kerkhof bij zijn eerste vrouw Susanna. Hij vroeg zijn zoon Ries om ‘die schijnheiligen’ absoluut buiten zijn uitvaart te houden.³ Het zat Wim nog steeds hoog dat de katholieke kerk hem ‘dwars had gezeten’ waardoor hij niet had kunnen scheiden. Kennelijk was hij er niet helemaal gerust op dat al zijn kinderen zijn wens deelden. Daarom liet hij twee weken voor zijn dood, op 3 februari 1960, een nieuw testament maken, waarin hij liet opnemen dat hij niet zou mogen worden begraven volgens de rooms-katholieke eredienst.⁴

Den en Rust is een rustig gelegen begraafplaats in Bilthoven-Noord. Clare koos een mooie plek voor Wims graf, onder hoge bomen. Op de begrafenis kwamen Wims kinderen, de Klavers en vrienden van Clare. Harriët Freezer herinnerde zich hoe Clare op de begraafplaats omhoogkeek naar de bomen waar de duiven hard zaten te koeren, toen Wims kist in de aarde wegzonk.⁵ Later zocht Clare een grote zwervsteen uit als grafmonument. Ze was heel tevreden met het resultaat.⁶ De eerste maanden na Wims dood ging ze geregeld naar Den en Rust toe. Op de fiets en bijna altijd alleen. Dan kon ze haar emoties de vrije loop laten, zonder anderen te ‘hinderen’ met haar grote verdriet.

In de zes maanden van Wims ziekte had Clare zich volkomen beheerst. Ze had zich min of meer kunnen voorbereiden op zijn dood en sprak ook wel met vrienden, zoals Dick van Luijn, over haar angst om hem te verliezen. Maar toen het ogenblik daar was en haar grootste angst na dertig jaar werkelijkheid was geworden, was de klap toch groot. Haar weerstand brak en ze liet de wanhoop toe. Meermalen zei ze dat verder leven haar totaal onverschillig was zonder haar troost en beschermer Wim.⁷ Als Eveline haar ’s avonds bezocht, vond ze Clare meestal in tranen. Ze zag niet meer hoe ze het leven voort moest zetten: ‘Als de poesen er niet waren, was ik het liefst ook meteen maar dood,’ zei ze.⁸ In het, niet voor publicatie bedoelde, gedichtje ‘Poesen hebben de tijd’ schreef ze:

Ze blijven bij je, ook als sluipmoordenaar Dood je huis binnendringt,
het leven weggrist van wie je boven alles dierbaar was.

In het stille huis, waar niemand meer lacht
en dat de mensen schichtig mijden
(kom jij maar bij ons, zeggen ze dan)

zijn de poesen je tot steun en troost,
spinnend zo hard ze kunnen
tegen het verdriet op.⁹

In de jaren vijftig en zestig was uitbundig rouwbeklag niet gebruikelijk. Clare's vriendinnen verwachtten dat ze 'erg rustig en moedig' zou zijn.¹⁰ Daarom trok ze zich met haar verdriet terug op de Zuilenstraat. 'Weet je,' zei ze tegen Eveline, 'ik ben tot de conclusie gekomen dat het de mensen zo afschrikt als ik over Wim praat. Ze krijgen nog een hekel aan me. Ik moet het toch zelf verwerken, dus houd ik mijn mond maar.'¹¹ Toch kreeg Clare volop steunbetuigingen en uitnodigingen om langs te komen. Ook van literaire relaties die Wim nauwelijks gekend hadden.¹² Uitgever Van Ulzen schreef haar bijvoorbeeld dat hij Wims 'eenvoud en medeleven' goed zou blijven herinneren.¹³ Kitty de Josselin de Jong had van Ina Boudier-Bakker 'veel aardigs en hartelijks' over Wim gehoord. Ze hoopte dat Clare steun zou hebben aan haar 'rijke innerlijk leven, je scheppingswereld, het "eiland" waarop je je kunt terugtrekken – helemaal alléén ben je nooit.'¹⁴ Dolf Verroen schreef haar: 'Hij was zo oprecht en ongekunsteld en zo hartelijk. Hij had ook zoveel zorg voor jou. En ik geloof dat het maar weinig mensen gegeven is om juist die gewone, alledaagse hulpvaardigheid voor de ander tot een goed einde te brengen.'¹⁵ Ina Boudier-Bakker stuurde al de dag na Wims overlijden een empathische brief:

Zo dicht bij mekaar wonen we, en toch zo ver om een anders groot leed te kunnen verzachten. Ik moet aldoor aan je denken, want ofschoon ik je man niet gekend heb, ik wéét wat het is. Op eenmaal verwezen en verlaten staan. De Ene, die altijd bereid stond alles te doen, en alle bezwaren natuurlijkweg wilde en kon delen. Ja – dat alles is heel erg en alleen de Tijd, die harde meester, kan ons helpen er langzamerhand aan te wennen alleen te zijn. Over gaat het nooit. En feitelijk minder wordt het verlies ook nooit. Maar je leert de manieren om het te dragen, omdat het leven nu eenmaal geleefd moet. Jij en ik hebben beiden geen kinderen. Dat is een apart geval. Dan ben je zo opeens alles kwijt. Ik ben alleen voor jou en je man dankbaar dat het lijden niet lang heeft geduurd. Maar ik zie ook hoe bitter beroofd je je zult voelen zonder die altijd vanzelfsprekende zorg om je heen.¹⁶

P.H. Ritter herinnerde zich Wim als 'een mens van een verkwikkende eenvoud en van een innemende en weldoende hartelijkheid. Hij pronkte nooit met de beroemdheid van zijn vrouw, ofschoon hij in zijn hart wel erg trots op u geweest moet zijn. Hij heeft de sfeer gevormd, die altijd om u heen is, in onderscheid van andere literatoren, die van toegankelijkheid en levensaanvaarding. Uw vrienden en collega's hebben in hem gevonden een lief mens.'¹⁷

Clare geloofde niet in een leven na de dood.¹⁸ In haar romans komt geen hoop op een hemel voor en evenmin een vrees voor de hel. Ze zag de dood als een afsluiting van het leven, tragisch vaak, maar onvermijdelijk. Voor de nabestaanden in haar fictie gaat het leven verder, even onvermijdelijk, met nieuwe taken, nieuwe mogelijkheden, en soms met een nieuw geluk. De personages van Clare Lennart kijken niet om: zij leven vooruitgericht in de glans van vandaag.¹⁹ In de alledaagse, glansloze werkelijkheid kon Clare zelf echter nauwelijks meer vooruit-leven. Het leven was niet meer 'onbecijferbaar goed' zonder Wim. De realiteit was te veel geworden. Er bleef nauwelijks ruimte over voor haar verbeelding. Een paar maanden lang kwam ze dan ook niet aan literair werk toe. Als vrienden haar probeerden te stimuleren, zei ze dat de mensen niet op haar boeken zaten te wachten: 'Zonder mijn schrijven zullen ze heus niet ongelukkiger worden.'²⁰

Wim was de enige die Clare aan het werk had kunnen krijgen. Nu miste zij zijn aanmoediging, zijn warme en stabiele persoonlijkheid. De man die het leven leuk vond, was uit haar leven verdwenen en nam alle liefde, kleur en vrolijkheid mee.²¹ Vijf jaar na Wims dood schreef ze dat haar leven in een 'heel andere toonaard' was komen te staan:

Van binnen ben ik veel treuriger geworden, al is daar uiterlijk zoveel niet van te merken en kan ik het nu wel verdragen. Wat mij vaak beklemmt is: dat het niemand meer werkelijk kan schelen wat ik doe. Ik kan morgen dood gaan, ik kan boeken schrijven of ze niet schrijven, niet eten of wel eten enz. Het enige wat de mensen nog van me verlangen is dat ik ze niet te veel lastig val en uiterlijk gewoon doe. Toch heb ik soms in mijn eentje ook wel plezier om allerlei dingen. Vanmorgen zag ik in de lucht zes witte teddyberen boven elkaar, van groot tot klein, net als Japanse poppetjes die in elkaar passen. Ze waren allemaal van bolle witte wolken gemaakt. Met mijn verjaardag kreeg ik vier korenbloemen uit Drenthe zo prachtig blauw als niets anders is. Soms maken de poesen me aan het lachen met hun mal gedoe. Op zulke ogenblikken houd ik toch wel weer van het leven en ik weet zeker dat Wim, mijn man, blij zou zijn als hij me vrolijk zag. Ik geloof overigens niet dát hij me ziet, weet er in ieder geval niets van.²²

Het grote gemis ging nooit voorbij. Na tien jaar terugkijkend op deze periode van rouw, zei ze:

Lange tijd bij iemand gehoord te hebben, dat is rijk in een mensenleven. [...] Juist het heel lang bij elkaar zijn is zo iets groots in de liefde. Dat merk je vooral als het ineens allemaal ophoudt. [...] Ik ben dertig [sic!] jaar getrouwd geweest en toen was er ineens van de ene op de andere dag verschil tussen een leven-met-liefde en een leven-zonder-liefde. De tijd dat ik al alleen ben, duurt voor mijn gevoel al minstens net zo lang als dat hele huwelijksleven. Je wordt een ander mens. Die echte blijheid

gaat weg. Je wordt ook nooit meer woedend... je valt nooit meer uit... dat is óók een gemis. Als er nu een nieuw boek van mij uitkomt, gebeurt er niets. Er is niet echt iemand om dat nieuwe boek mee te vieren. [...] Liefde kun je eigenlijk nooit missen. Liefde, dat betekent dat je voor iemand in het centrum van het leven staat. Dat is voor mij voorbij. Ik sta voor niemand meer in het centrum van het leven.²³

‘Bereikt men ooit een dode?’

Clare miste ook de man die alle rimpels glad streek van de dagelijkse woon-eet-slaap-en-was-heisa, waar zij zo slecht tegen bestand was.²⁴ Wim van den Boogaard had meer dan dertig jaar lang klaar gestaan voor zijn Claartje. Zijn dood was dan ook in praktisch opzicht een grote slag voor Clare. Nu moest zij het huishouden alleen doen: schoonmaken, boodschappen doen en koken. Ze zorgde slecht voor zichzelf na de dood van Wim. Ze hield niet van koken en nam zelden de moeite om voor zichzelf een gezonde maaltijd klaar te maken.²⁵ Alleen voor de katten zorgde ze goed.

Wim was haar buffer geweest, het scherm tussen haar en de buitenwereld. Als een Cerberus had hij ongewenste bezoekers geweerd wanneer zij werkte. Nu moest zij zelf de telefoon aannemen en op de bel reageren als de bakker of de slager langskwam. Daardoor werd ze telkens uit haar concentratie gehaald. Haar werk leed onder haar verdriet én onder het gemis van ‘the angel in the house’. In het moeilijke voorjaar van 1960 schreef Clare dan ook alleen enkele kritieken. Een van de eerste stukken die ze na Wims dood publiceerde, was een beschouwing over *De Eeuwige Andere* van Ina Boudier-Bakker. Het thema van de roman is eenzaamheid:

Voor veel hedendaagse schrijvers is de menselijke eenzaamheid een geliefd thema. Ina Boudier-Bakker gaat er in haar roman van uit dat, hoe sterk het subjectieve gevoel van eenzaamheid mag zijn – één van haar figuren noemt zij zelfs “de eenzame” – er toch in ieder mensenleven steeds de andere is, de onontkoombare, eeuwige andere. [...] Nooit leven wij ons leven werkelijk alleen voor ons zelf. Van geboorte tot dood zitten wij vast aan ‘de andere’ die mede de koers bepaalt. Geen mens is bij machte de andere door vloek of liefde, haat of vrees, begeerte, vlucht, bewondering, minachting of wat dan ook uit te bannen.²⁶

In haar eenzaamheid heeft Clare enkele gedichten geschreven. Ze noteerde ze in een klein boekje met het opschrift ‘Verzen voor Wim’.²⁷ Deze poëzie schreef ze uitsluitend voor zichzelf, ook al heeft ze sommige verzen uitgetypt. Zoals dit:

Opeens voel ik me jong...
een pijlsnelle val diep in de tijd.
Niet meer moe, niet meer hard,

niet meer bitter of droefgeestig.
Mijn voeten gaan licht
door het ritselend blad
en over de groene mostapijten,
een fijne regen strijkt koel en fris
langs mijn gezicht.

Zo loop ik weer door de betoverde bossen,
dromend van de man
die niet weet dat ik hem liefheb
en in die droom gelukkig.
Boven het grijsgroen van de dennen uit
reikt hoog de gouden lariks
die wel zijn naalden verliest in de herfst.²⁸

Hoewel de gedichten vooral over Clare zelf gaan, heeft ze met deze verzen Wim ook wel bij zich willen houden:

Bereikt men ooit een dode?
Ach, eigenlijk weet ik al te wel:
Dit is niet anders dan een spel
eenzaam gespeeld in de eigen geest.
Geen woord, geen groet, geen taal of teken
Kan zonder vals te spelen worden toegevoegd
aan de voltooid verleden tijd,
waarin zijn eenmaal stromend leven
nu wordt vervoegd.²⁹

Verlies leidde bij Clare Lennart, zoals bij velen, tot idealisering van het verlorene. Het is haar reactie op de verhuizing van De Ekelenburg en op de dood van haar moeder. Ook haar liefde voor Wim groeide in haar herinneringen, in ieder geval in haar werk. In een tekst als ‘Een theekopje’ ligt de nadruk op een ‘warm en diep geluk, een gevoel van in harmonie te zijn met het leven zoals dat geleefd hoorde te worden.’³⁰ Met die herinneringen moest ze het voortaan doen, nu ze ‘meer met de dood vertrouwd dan met het leven’, in het najaar van haar leven was aangekomen.³¹ Als ieder mens in wie een liefde is afgestorven, voelde ze zich aan de herfst verwant: ‘De herfst is het seizoen dat menselijk aandoet door zijn bewogenheid. Het is of het alle schakeringen van menselijk lief en leed weerspiegelt: de opstandigheid, de smart, de weemoed, de gelatenheid.’³² Uitgerekend in de herfst van 1960 leed Clare een tweede ingrijpend verlies.

Het wonder in alles

Na de oorlog had Luite Klaver een paar jaar bij zijn zoon Dick in Delden gewoond. In 1952 betrok hij een kamer bij Eveline in Utrecht. Daar kreeg Klaver enige bekendheid als kunstschilder. Zowel bij de Utrechtse Kring als in het Universiteitshuis exposeerde hij. Bij de opening van de expositie in het Universiteitshuis Lepelenburg hield Clare Lennart een lezing over haar vaders jeugdijaren waarin ze ook hem ‘groen bloed’ toedichtte.³³ In september 1960 werd Luite Klaver negentig jaar. Het *Utrechts Nieuwsblad* besteedde aandacht aan de hoogbejaarde kunstenaar, die nog altijd schilderde en ‘naar lichaam en geest’ gezond was.³⁴ Niets wees erop dat hij op twee maanden later, op 28 november, plotseling zou sterven. Clare beschreef in een uitvoerig ‘In memoriam’ Klavers laatste uren:

Tot op de laatste dag van zijn leven was Luite gezond en helder van geest gebleven. Die 28^e was, na een periode van regen, een zonnige winterdag. Aan de koffietafel zei hij tegen mijn zuster E., de dochter bij wie hij al geruime tijd in huis woonde, ‘Het is zulk mooi weer, vandaag ga ik maar eens naar de stad, mijn sigaren zijn bijna op.’ Hij heeft dat inderdaad gedaan, met de bus van de Utrechtse buitenwijk naar het centrum. [...] De schemering begon al te vallen en ongetwijfeld heeft hij, zonder in het minst te beseffen dat het voor het laatst was, genoten van het geheimzinnig uur waarin daglicht en kunstlicht dooreen vloeien en de wereld een betoverd, zwevend aanzien geven.

Ontelbare malen heeft hij op dit uur door de stad gedwaald met in zijn hoofd het schilderij dat hij daarvan op een of andere keer wilde maken. Onderweg van de bushalte naar huis heeft hij een duizeling gekregen. [...] Ongeveer een half uur later toen E. thuis kwam van haar werk vond ze hem in zijn kamer op het divanbed liggen, dood.

Het leek of de dood hem had overvallen in de beweging van liggen gaan. Hij had niet meer de tijd gevonden zijn benen te strekken. Ze hingen af van de divan. Zijn schoenen en zijn jas had hij uitgetrokken. De pas gekochte sigaren zaten nog in de jaszak. Toen ik hem zag, omstreeks een kwartier later, lag hij met gestrekte benen en gesloten ogen. Vredig, zoals men dan zegt. Hoe zou de dood overigens anders dan vredig of in ieder geval stil kunnen zijn? [...] Terwijl ik nu keek naar zijn gezicht trof mij de trek van droefheid om de mond. Vreemd, nu pas leek hij ten volle op het portret dat een schilderes met wie ik bevriend was de afgelopen zomer van hem had getekend.³⁵ Ook op dat portret lag om zijn mond en in zijn ogen die uitdrukking van bittere droefgeestigheid. Het was verder een heel goed gelijkend portret. Alleen dat treurige had ons vreemd aangedaan. Wij kenden hem zo niet.³⁶

Te laat bezat Clare de ‘voelsprietten om zijn eenzaamheidssymptomen op te vangen’: ‘Met mij zal het nu net zo gaan als met jou’ dacht ik. Ik voel nu al dat ik afdrijf van de mensen. Evenmin als jij heb ik het in me om in de verhouding van mens tot mens de eerste stap te doen. Herinnering, dieren en de groene aarde, dat zijn de dingen die blijven. Ik kan mijzelf zien op dit ogenblik, dood en oud, met om mijn mond diezelfde trek van bittere droefgeestigheid als om de jouwe.’³⁷ Clare’s ‘In Memoriam’ is een portret en zelfportret in één. Het is het werk van een eenzame, ouder wordende vrouw met een groot zelfinzicht. In één jaar was ze weduwe en wees geworden. Op haar eenenzestigste nam ze afscheid van haar vader én afscheid van een tijdperk. Ze behoorde nu zelf tot de oudste generatie en dat vond ze een nare gedachte.³⁸

Luite Klaver werd in Driebergen begraven, vlakbij een vijver waar dieren kwamen drinken: ‘Als zijn geest of ziel hier ronddoolde, zou die niet ontevreden zijn,’ dacht Clare.³⁹ Dick Klaver maakte het grafmonument voor zijn vader. Er staat simpelweg ‘Luite Klaver. Kunstschilder.’ Ondanks alle experimenten als kweker, lithograaf en fotograaf werd Luite Klaver toch vooral herinnerd als de kunstenaar die hij wilde zijn. Zijn schilderijen zijn voornamelijk in particuliere collecties opgenomen en sieren de muren bij zijn kleinkinderen. Enkele werken liggen in het depot van het Voerman Museum in Hattem. Clare, Eveline en Dick schonken Luite Klavers omvangrijke fotografische nalatenschap in 1961 aan het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden.

De kunstenaar Klaver zocht altijd het wonder in alles wat hij zag: ‘De mensen beschouwen alles om zich heen als iets heel gewoons. Zij zien het wonder niet. Ik heb steeds geprobeerd een klein tipje van de sluier voor hen op te lichten. Het lukte niet altijd maar of ik wilde of niet – ik moest volharden.’⁴⁰ Ook Klavers drie kinderen hebben hun hele leven naar dit ‘wonder in alles’ gezocht. Hoewel Eveline en Dick geen professionele kunstenaars werden, waren zij beiden creatief: Eveline in haar handwerk en vertalingen en Dick in zijn ontwerpen voor zijn machinefabriek. Clare Lennart heeft haar literaire carrière in dienst gesteld van het ‘wonder in alles’. Ze heeft haar kunstenaarschap tot een groter sociaal en financieel succes weten te maken dan haar vader, die ze een ‘onmaatschappelijke fantast’ noemde. Ook al nam Luite Klaver rond 1936 een gewone baan aan, hij is voor Clare altijd het prototype van de onverantwoordelijke kunstenaar gebleven. Dat waren de wáre kunstenaars in haar ogen. Volgens haar romantische wereldbeeld hebben scheppende kunstenaars ‘gelukkig maar zelden een funest verantwoordelijkheidsgevoel’, schreef ze in 1937.⁴¹ Pas na de oorlog kwamen in haar werk succesvolle kunstenaars voor zoals Steven Moulin uit *Kasteel te huur* en Roelof Bronkhorst uit *Stad met rose huizen*. Maar ook deze personages staan buiten het dagelijkse, burgerlijke leven.

Clare Lennart leidde zelf voor het oog van de wereld wél een maatschappelijk aangepast leven. Kunstenaars en hun bohemienleven fascineerden haar, maar zelf durfde of kon ze niet de stap zetten om zich met huid en haar aan de kunst over te geven. Ze miste de

Een Klaver-nichtje, Luite Klaver en Clare Lennart, circa 1957. Collectie familie Klaver.

onontkoombare innerlijke noodzaak tot creatie van haar vader. Bovendien was de angst om brodeloos te worden sterker dan haar dromen en bleef ze opdrachten voor vertalingen en journalistiek werk aannemen, ook toen dat financieel eigenlijk niet meer hoefde. Die opdrachten stonden haar literaire werk soms in de weg.

De invloed van Luite Klavers 'mislukte' carrières is van niet te onderschatten belang geweest voor de levensloop van zijn dochter.⁴² Was hij wél geslaagd, dan zou Claartje Klaver wellicht nooit Clare Lennart geworden zijn. Ze verweet haar vader dan ook nooit zijn 'onmaatschappelijkheid'. Ze was trots op zijn schilderijen en botanische kennis. Was Luite Klaver ook trots op zijn dochter en haar romans? Er zijn geen bronnen bekend waarin hij reageert op het werk van Clare Lennart. Het was interessant geweest om te weten hoe hij aankeek tegen personages als Ludo uit *Serenade uit de verte* of Peter uit *De blauwe horizon*, die (deels) op hem gebaseerd zijn. Hij had haar misschien wél een kunstenaar als echtgenoot toegedacht. Hij vond Wim van den Boogaard reuze aardig,

maar 'niet schitterend' genoeg voor zijn getalenteerde dochter. Hij profiteerde in ieder geval graag van Clare's inkomen en positie. Uiteindelijk was Luite Klaver bij zijn dood in 1960 meer 'de vader van de bekende romanschrijfster Clare Lennart' dan andersom.⁴³

'Prijzenswaardige geste'

Clare's verdriet om haar man en vader werd enigszins verlicht door twee nieuwe publicaties in 1960. Allereerst *Iboe*, het bundeltje met poezenversjes, dat verscheen bij de Jeugdboekerij A.A.M. Stols/J.-P. Barth. Wim had erg meegeleefd met de voorbereidingen van *Iboe*. Als 'baas' figureert hij in sommige gedichtjes. Ina Boudier-Bakker, die Clare feliciteerde met het 'kostelijke boekje', hoopte dat *Iboe* haar geluk zou geven 'bij alle bitter bedenken, dat de Ander er niet is, om zich mee te verheugen'.⁴⁴ Clare bleef ook na de publicatie van *Iboe* kattenversjes schrijven.⁴⁵ Het was het enige 'literaire' werk dat haar geen enkele inspanning kostte en haar tot troost was. Ze greep in deze periode van diepe neerslachtigheid in de verbeelding naar het licht: 'De tragiek van werkelijkheid en verbeelding óp elkaar zou niet meer te dragen zijn. In zo'n periode zal ik nooit een sombere roman schrijven, eerder zoiets als poeseversjes'.⁴⁶

De tweede publicatie had een feestelijke aanleiding. Dr. J. Wouda en zijn echtgenote M. Wouda-Rijksen hadden Clare Lennart gevraagd een verhaal over Utrecht te schrijven ter gelegenheid van hun 25-jarige huwelijk in september 1960.⁴⁷ Ze schreef hun cadeauboekje *Utrecht, heden en verleden* rond de nostalgische ochtendwandelingen van 'Bart' door zijn geliefde Utrecht.⁴⁸ Clare heeft het verhaal waarschijnlijk in de lente of de zomer van 1960 geschreven. De opzet en de inhoud van het verhaal sluiten nauw aan bij het non-fictieboek *Utrecht, stad en provincie*, dat ze onder handen had. Deze 'dichterlijke prozatekst' is echter volstrekt fictief. Zowel in de wandelingen, uiteraard met café Flora als startpunt, als in de stem van Bart hoort de lezer meer Clare's visie op het leven⁴⁹ dan die van het echtpaar Wouda:

Hij beseftte wel dat dit het was, waarom deze ochtendwandelingen hem zo dierbaar waren. Het was niet alleen het terugzien van de stad, het was ook dat zijn gedachten de kans kregen vrijuit te zwerven, luchtsprongen, buitelingen, zweefvluchten te maken, kortom te ontsnappen aan het gareel, waarin de praktijk van het dagelijkse leven hen dwong. Het was dat zijn geest gedurende dit ene uur een abstracter wereld benaderde, niet een wereld van direct aanwijsbaar nut, maar een wereld van ideeën tot welke alleen een filosofische instelling je toegang kon verschaffen. Een wereld waar droom, fantasie, herinnering meetelden en het aanzicht der dingen bepaalden. En misschien was het wel zo dat de mens, die om wat voor reden ook geen toegang meer had tot deze beschouwelijke wereld, op den duur zijn zelfrespect moest verliezen.⁵⁰

Clare vervlocht in het verhaal ook een scène rond haar geliefde linden, als een herinnering aan het prille geluk van het echtpaar Wouda.⁵¹ De Utrechtse kunstenaar Toon van Ham maakte de omslagtekening van een lindebloesem.⁵² Clare vond dat het boekje er ‘bijzonder smaakvol en verzorgd uitzag’ en dat de tekening van Van Ham het heel goed deed.⁵³ Het bibliofiele boekje van 24 pagina’s verscheen in een oplage van 150 genummerde en gesignde exemplaren. De genodigden van het huwelijksfeest op 16 september 1960 kregen allemaal een boekje per post. Ook één van de redacteurs van *Oud-Utrecht* kreeg het in handen. Hij vond het een prijzenswaardige geste die ‘het hart van de rechtgeaarde Utrechter verheugt’.⁵⁴ Het echtpaar Wouda had de gasten gevraagd schriftelijk te reflecteren op Clare Lennarts tekst en ontving een flinke stapel brieven. De meeste lezers deelden Clare’s nostalgische gevoelens bij het Utrechtse verleden en haalden herinneringen op aan hun eigen Utrechtse (jeugd)ervaringen. Ja, zo was het! De bekende protestantse kinderboekenauteur W.G. van de Hulst vond het een ‘uiterst charmant praatje over Utrecht’: ‘Geen zwaarwichtige betogery werd het, geen geval van lyrische gezwollenheid, maar [...] een voorzichtig analyseren van wat in de vele Oud-Utrechters die het lezen eigenlijk dikwijls verborgen leeft.’ Burgemeester De Ranitz vond dat zijn stad ‘vrij zelden’ met zoveel liefde werd bekeken.⁵⁵

Eén zin uit deze privé-uitgave heeft verrassend genoeg een groot publiek bereikt en een ‘eeuwig’ leven gekregen op een plaquette op de voorzijde van de Nicolaïkerk, onder de klokkentoren. Het is de laatste zin van een alinea over het Klaaskerkhof: ‘Eigenlijk was dit een wonderlijk, symbolisch plein, dacht hij, omgeven als het was door kerk, museum, weeshuis, krankzinnigengesticht en hofhuizen. De vroomheid, de schoonheid, de jeugd, de dood, de waanzin en de ouderdom troffen hier te zamen.’⁵⁶ De plaquette, een ontwerp van beeldhouwer Theo van de Vathorst, is in 1992 uitgevoerd en nu helaas beklad met graffiti.⁵⁷

Van Tijd tot Tijd

Enkele maanden na de dood van haar vader kreeg Clare Lennart een verzoek dat haar literaire carrière een geheel nieuwe richting gaf. Wim Ket, stadsredacteur bij het *Utrechts Nieuwsblad* en neef van Dick van Luijn, vroeg haar om een column in zijn dagblad te schrijven: ‘Het begon toen mode te worden dat er columns werden geschreven door bekende Nederlanders. Ik overviel haar met die vraag. Clare vond het aardig om te doen, maar wist niet waar ze moest beginnen. Ik liet haar de vrije hand, zolang het maar over Utrecht ging en gaf wat hints.’ Ket bedacht de naam ‘Van Tijd tot Tijd’ en samen bogen ze zich over de specifieke opmaak van Clare’s hoekje in de krant: een lange rechterkolom op pagina 7. Ze onderhandelden over de prijs. Het werd veertig gulden per column, toen bijna een week huishoudgeld.⁵⁸

Columns zijn een ideale manier om met schrijven wat je zelf wilt, lezers te vinden én geld te verdienen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat literaire schrijvers van de eerste

rang, van Heine tot Tsjechov, die kans grepen. Ook Louis Couperus schreef ‘alledaagse miniatuurkunst’, die hij ook wel ‘autoindiscretie’ noemde. Toch was het begin jaren zestig nog niet zo gebruikelijk dat schrijvers zich als columnist engageerden. Kets journalistieke collega’s zagen in eerste instantie niet zo veel in de column en keken er met wat dedain op neer. Maar het *Utrechts Nieuwsblad* was een lokale krant met Utrechts nieuws voor de ‘common reader’. Het dagblad werd gelezen door arbeiders en middenstanders en ook door intellectuelen die daarnaast vaak een landelijke krant lezen.⁵⁹ Met haar typisch Utrechtse onderwerpen en haar lichte, toegankelijke stijl trof Clare Lennart vanaf het begin de juiste toon. Ze deed eigenlijk precies wat Simon Carmiggelt, die sinds 1936 columns schreef, zijn collega’s aanriep: ‘als je in zo’n rubriek maar verre blijft van de, zelden waarlijk inspirerende, actualiteit en probeert te schrijven naar de stemming waarin je verkeert, lukt het soms een resultaat te bereiken dat uitkomt boven het kleinste kwaad van een gehaaste journalistieke prestatie.’⁶⁰

De eerste ‘Van Tijd tot Tijd’ verscheen in het *Utrechts Nieuwsblad* van 14 maart 1961 onder de titel ‘Lente’. Volgens de introductie zou Clare Lennart ‘kanttekeningen op het dagelijks leven, overpeinzingen, ingevingen, kritische beschouwingen of lichtvoetige pleziertochten in letterland’ publiceren.⁶¹ De stijl van Clare’s columns wijkt nauwelijks af van haar beschrijvingen van haar dagelijkse doen en laten in haar brieven aan Frans Coenen. In die frequente correspondentie kwam de columniste al een beetje tevoorschijn, vooral als ze door Utrecht had gewandeld en haar impressies voor hem opschreef.⁶²

Clare had plezier in de tweewekelijkse rubriek. Uiteindelijk zou ze meer dan tweehonderd columns schrijven, meestal autobiografisch geprononceerd. Overal zat kopij in, in elke ontmoeting, elk uitstapje, elke roman die ze las. Een gesprek met Harriët Freezer en haar man las Freezer veertien dagen later terug in de krant: ‘Niet uitgebreid, niet aangevuld met andere zaken, maar nauwkeurig weergegeven. De werkelijkheid, maar dan in haar onnavolgbare stijl geschreven.’⁶³

De natuur was een eindeloze bron van inspiratie. Iedere seizoenswisseling was aanleiding tot een uitgebreide natuurimpressie. Een keer per week ging Clare met de vrouw van haar huisarts Dom in de auto mee naar buiten omdat de grote Berner Sennenhond Axel beweging moest hebben. Ze zetten de auto ergens aan de kant en gingen dan wandelen. Veel stukjes vloeiden voort uit deze wandelingen.⁶⁴ Ook haar dagelijkse tochten door Utrecht en het huisje in Maarn leverden columns op. Ze bezong de schoonheid van het oude Utrecht en pinkte een traan weg bij iedere omgehakte boom. Al in haar tweede column treurde ze om de sloop van enkele huizen op de Korte Nieuwstraat.⁶⁵ Vaak gebruikte de columniste haar plekje in de krant om actie te voeren voor het behoud van monumenten in Utrecht. Zoals Carry van Bruggen in haar columns ‘Plattelandjes’ over Laren en ‘t Gooi schreef, schreef Clare vanuit een persoonlijke betrokkenheid met de stad. Ze stond voor waarden als eenvoud en soberheid. Telkens confronteerde ze de actualiteit met het tijdperk van haar jeugd.⁶⁶ In die zin was de titel ‘Van Tijd tot Tijd’ programmatisch.

Opvallend is de vertrouwelijke toon, waarmee ze sterk de illusie van intimiteit wekte.⁶⁷ Clare Lennart schreef haar columns als brieven van de ene Utrechter tot de andere en sprak haar lezers vaak direct aan. Op het klagerige af schreef ze over de ongemakken van lawaai, hitte of kou. In de strenge winter van 1966 bijvoorbeeld: ‘Gehuld in mijn eskimo-achtige kledij sjouw ik met loodzware petroleumbussen, want nu het echt koud is geworden heeft de petroleumman me in de steek gelaten. [...] Ook geestelijk tast de kou me aan. Het is me bijna niet meer mogelijk aan iets anders te denken. Als de zieke vrouw uit het vers van De Génestet kijk ik smachtend naar het haantje van de toren dat ik uit mijn slaapkamerraam kan zien. Maar nee, het wijst hardnekkig naar het oosten.’⁶⁸

Zo smeedde ze een vertrouwensband met haar lezers. Ze kreeg erg veel reacties op haar krantenstukjes.⁶⁹ Soms was dat heel praktisch. In de column ‘Moederpoes in narigheden’ deed ze, namens het asiel, een oproep voor de opvang van een poes. Twee weken later kon ze rapporteren dat wel vijftientig dierenliefhebbers blijk van medeleven gaven. Uiteindelijk werd de poes, mét jonkies, geadopteerd door een dame die de drie poezen een ‘welhaast ideaal bestaan’ bezorgde.⁷⁰ Als er katten in nood waren, offerde Clare haar privacy op en publiceerde ze haar persoonlijke telefoonnummer.⁷¹

De redactie van het *Utrechts Nieuwsblad* had de lezers ook ‘pleziertochten in letterland’ beloofd. Af en toe besprak Clare literaire onderwerpen, overpeinzingen naar aanleiding van romans die ze (soms al jaren eerder) voor *Elseviers Weekblad* had gerecenseerd.⁷² Veel columns beginnen met een dichtregel. Ze haalde dikwijls haar favorieten aan zoals Francis Jammes, Louis Couperus en Thomas Hardy.⁷³ Af en toe koos ze een verrassender invalshoek. Het boek *Leven met Picasso* van Francoise Gilot gaf aanleiding tot een korte cultuurgeschiedenis van de baard.⁷⁴ Ze benijdde Eline Vere en Anna Karenina om hun parasols.⁷⁵

In een interview in 1969 legde ze uit waarom ze soms over een omgewaaide boom schreef: ‘Ik schrijf dus niet alleen over afgrijselijke dingen. Ik vind niet alles heerlijk, maar ik probeer in mijn schrijfwerk wel aan de nare dingen te ontkomen.’⁷⁶ Ondanks haar terugkerende gemopper op het snelverkeer, afzichtelijke kantoorkolossen, minirokken en de absurde beslissingen van het Utrechtse gemeentebestuur, getuigde Clare Lennart telkens van haar liefde voor de ‘groene aarde’. Haar column ‘Een boom’ leest als een samenvatting van haar complete oeuvre. Als Maria in *The Sound of Music* somde ze haar ‘favourite things’ op, de momenten die ervoor zorgden dat ze het leven tóch aankon:

Zelf ben ik een van die zonderlingen, die met volstrekte zekerheid weten waarin voor hen een blijvend geluk schuilt. Het zijn soms heel gekke dingen waar de meeste mensen niets aan vinden. Voor mij daarentegen herbergen zij dit onvergankelijk stralende. Vergissen doe ik mij in dit opzicht nooit. Ik kan u zo, op de bonnefooi, een lijstje geven van wat voor mij bronnen van geluk zijn. Om te beginnen dus: een boom in mijn tuin. Verder een perk met violen in alle warme fluweelkleuren waarin

deze bloemen voorkomen: bloeiende linden, bij voorkeur langs een gracht met oude stadshuizen: het bloeiende koren, zilverig-mauve van tint en met die onnoembare geur, waar iets van vers gebakken brood in zit en iets ondefinieerbaars van honing, aarde, hooi met nog zo het een en ander, ik weet niet wat: koffie die gemalen wordt in een ouderwetse koffiemolen, maar ook zomaar koffie in een kopje, zelfs een koffieboon die je stuk bijt; een poes of liever nog een paar poesen in je huis; een weiland met een pony of ezeltje, ook wel een paard; rijden in een landauer of ponywagen of dogcart door lommerrijke lanen zonder autoverkeer; een kastanje die je opraapt en uit zijn zachte bolster pelt; morgendauw en over het algemeen lichte nevel; het diffuus-groene licht dat door gebladerte heen in een kamer valt en dit liefst op warme zomerdagen; glazen knikkers, het uur tussen licht en donker, zowel buiten als in de stad.’⁷⁷

Al deze ‘bronnen van geluk’ kwamen in haar krantenstukjes terecht. Soms als hoofdonderwerp, soms in een bijzin. Deze motieven, die ook in haar romans en verhalen terugkeren, zorgden voor een grote herkenbaarheid van haar stijl en thematiek. Lezers die haar werk waardeerden, stonden nooit voor verrassingen. Voor onervaren lezers waren de krantenstukjes een opstapje naar haar romans en verhalenbundels. Ze kon als het ware in de columns betaald promotie maken voor haar boeken, die ze trouwens nooit noemde in de krant. De andere kant van de medaille is dat Clare Lennart zichzelf ging herhalen. Met dezelfde ‘ingrediënten’ schreef ze een verhaal, column of recensie. Die voorspelbaarheid heeft haar literaire reputatie niet altijd goed gedaan.

De columns hebben wél veel bijgedragen aan de naamsbekendheid van Clare Lennart. Vooral in Utrecht groeide haar aanzien sterk. Ze kreeg onverwachte uitnodigingen en stapels brieven van lezers.⁷⁸ De redactie was dan ook tevreden en behield de vertrouwde opmaak jarenlang.⁷⁹ Pas op 8 maart 1969 veranderde het uiterlijk van Clare’s rubriek. Toen stond ‘Van Tijd tot Tijd’ inmiddels in de goed gelezen zaterdageditie. Tot een paar weken voor haar dood leverde ze haar columns aan.⁸⁰

Scheepjes van papier

De krantencolumn had Clare Lennart indirect aan Dick van Luijn te danken. Na de dood van Wim van den Boogaard werden Dick en zijn vrouw Miep nog trouwere vrienden voor Clare. Van Luijns kunststopvatting sloot nauw aan bij de hare aan. De ‘duivelskunstenaar’ gaf volgens Clare aan de beschouwers van zijn werk ‘het moment van intense vreugde dat hij ondergaat bij het zien van een landschap, een rivier, een bergmassief, een boom, een stadsgezicht, een avondstemming, een bouwwerk, tot een oude koffiemolen toe.’⁸¹

De vriendschap met Dick van Luijn resulteerde in 1961 in een bibliotheek uitgave met verhalen van Clare en linsneden van Dick van Luijn.⁸² Het boekje van het bedrijvige koppel verscheen ter gelegenheid van de jaarwisseling 1961-1962, als ‘werkstuk’ van

de school voor de Grafische Vakken in Utrecht, waar Van Luijn les gaf.⁸³ Clare Lennarts verhalen spelen zich alle vier in Utrecht af. Op Van Luijns linosneden is de Domstad dan ook duidelijk te herkennen. De laatste linosnede stelt het uitzicht vanuit zijn atelier voor: twee grote kastanjabomen.

Drie van de vier verhalen uit dit relatiegeschenk herdrukte Clare in haar bundel *Scheepjes van papier* uit 1962. Ook voor deze bundel maakte Van Luijn de illustraties.⁸⁴ Op een expositie bij de Utrechtse Kring waren Van Luijns 'geestige en pittige' linosneden te zien.⁸⁵ Het titelverhaal had Clare Lennart al eerder geschreven in opdracht van Proost & Brandt nv. Deze papiergroothandel gaf de reeks *Prikkels* uit om de lezers 'op een grafische wijze aan het lachen, dan wel aan het denken te zetten'.⁸⁶

In *Prikkels* 244, van maart/april 1960, schreven Clare Lennart, Alfred Kossmann, Bert Schierbeek, Simon Vestedijk en Simon Carmiggelt over het thema 'Papier en ik'. Clare's autobiografische verhaal 'Guirlanden van herinneringen aan papier' opent zo:

Oh ja, het wordt een fleurige, poëtische, toverachtige guirlande. Papieren scheepjes, papieren rozen, papieren poppetjes, slingers, confetti, lampions, vliegers. Je associeert het allemaal met feest en met vergankelijkheid en misschien is het juist daarom zo mooi en blijft het in je herinnering leven. Scheepjes van papier. Een hele vloot witte scheepjes van papier, keurig opgetuigd met zeilen en wimpels, die uitvaart op de vijver in onze tuin. Het is niet mogelijk dat ik me dit werkelijk herinner, al lijkt het of het wel zo is. Maar dat komt doordat van het hele tafereel een foto is gemaakt, die ik vaak heb bekeken.⁸⁷

J.-P. Barth maakte van *Scheepjes van papier* weer een 'goed verzorgd' boek in de traditie van uitgeverij A.A.M. Stols. De acht paginagrote linosneden en de vignetten van Dick van Luijn zijn wat zwaar, maar de voorstellingen sluiten nauw bij Clare's verhalen aan.

Houtsnede van Dick van Luijn in *Scheepjes van papier* bij het verhaal 'Over bomen'. A.A.M. Stols, 1962

In 'Over bomen' memoreerde Clare een verhaal dat Van Luijn haar zelf vertelde en uiteraard maakte hij daar een linosnede bij.⁸⁸ Hoewel de bundel volgens het stofomslag ook verhalen bevat 'die nooit eerder werden gepubliceerd', is dat niet het geval. De ruim veertig verhalen kwamen voor ongeveer de helft uit het tijdschrift *Ons Gezin*, enkele andere uit *Het Parool* en *Utrechts Nieuwsblad*.

De bundel verkocht redelijk, maar zeker niet zo goed als Clare's romans.⁸⁹ Dat er eindelijk weer eens een 'nieuwe' Clare Lennart voor volwassenen in de boekhandel lag, was belangrijker dan het geld dat ze ermee kon verdienen. *Telegraaf*-recensente Maud Cossaar opende haar recensie dan ook met 'Een nieuwe Clare Lennart geeft altijd een feestelijk tintje aan de boekhandelaar.' Ze vond *Scheepjes van papier* 'een titel, die alleen een vrouw zal kiezen en al lezend moet ik weer denken, dat het voor een deel dat onomwonden vrouwelijke is, dat haar zoveel aanhangers deed verwerven'.⁹⁰ 'Mannen zullen waarschijnlijk deze scheepjes wel gauw laten varen,' dacht de *Friese koerier*, die de stukjes 'te simpel, te ongecompliceerd en misschien te lief ook' vond.⁹¹ Het *Dagblad voor Amersfoort* kenschetste de verhalen als 'kleine papieren scheepjes die vriendelijk en geruisloos voorbij worden geblazen en daarna geen spoor blijken te hebben achtergelaten. [...] De voornaamste emotie, die ermee wordt opgeroepen, is er een van welwillendheid en een soort neutrale gezelligheid: de mensen zijn nog zo slecht niet en er valt een hoop liefs over hen te vertellen'.⁹²

Het vrije volk vond het werk van wisselende kwaliteit, van juweeltjes tot routineuze verhalen. Het merendeel was echter van zeer goed niveau, zorgvuldig en treffend verteld.⁹³ Het geestige verhaal 'Lustrum' viel bij alle recensenten in de smaak en werd gelezen 'met veel kalm geginnik'.⁹⁴ Clare Lennarts trouwe supporters Dinaux en Eggink grepen de nieuwe uitgave aan voor een uitvoerige terugblik op haar oeuvre. Dinaux prees haar 'identiteit tussen leven en schrijven' waardoor Clare 'alle elkaar najagenden –ismen onverstoord aan zich voorbij [kon] laten gaan en zichzelf blijven'.⁹⁵ Eggink besloot: 'Na deze bundel gelezen te hebben, ben ik ook weer gedoken in dat oudere werk en inderdaad, ik kan Clare Lennart de laatste regel nazeggen van het verhaal Tante Geesje uit *Scheepjes van papier*: Zij devalueert niet.'⁹⁶

Literaire reputaties werden en worden in Nederland voornamelijk gebouwd op poëzie of romans, niet op verhalenbundels. Het schrijven van korte verhalen was in de ogen van Clare Lennart echter niet minderwaardig: 'Typische korte afstand schrijvers zijn bijvoorbeeld De Maupassant, Somerset Maugham, Tsjechov, Katherine Mansfield, Truman Capote. Sommigen van hen hebben wel romans geschreven, die ook zeker geen mislukkingen zijn geworden. Maar je blijft het gevoel houden dat de korte afstand hun beter ligt. Waarschijnlijk ook door de uiterste verfijning in de vorm, die bij een langer werk niet vol te houden is.' Clare Lennart maakte een duidelijk onderscheid tussen het korte verhaal en de novelle. Zij was gecharmeerd van novellen en vond die

zoiets als literatuur zonder make-up. Zij boeit alleen de lezer, die gevoelig is voor zuiver literaire middelen als taal, stijl, compositie. Een novelle kan heel ontroerend of geestig of grappig zijn, maar zij is het op een discreter wijze dan de roman, minder opzettelijk dan de short story, die in vele gevallen naar de pointe toe is geschreven. Zij probeert niet in te spinnen, waardoor de lezer aan kritisch vermogen inboet. Hij hoort er dan immers bij, kan geen afstand meer nemen. Zij – de novelle – probeert ook niet met opzet komisch of griezelig of wat ook te zijn. Ik geloof dat de echte novelle losser staat van de lezer dan zowel de roman als de short story.⁹⁷

Korte verhalen en schetsen zijn economisch gezien een kwetsbaar genre. Clare wist dat novellenbundels voor de uitgever bijna altijd ‘een strop’ zijn en in ieder geval minder goed verkopen dan romans van dezelfde auteur. J.-P. Barth zou ook liever een nieuwe roman van Clare Lennart hebben gehad dan *Scheepjes van papier*, maar daar kon ze zich nog niet toe zetten. Met een verhalenbundel bleef de naam van zijn auteur in ieder geval in de pers en dat zorgde voor extra verkoop van de herdrukte romans. Voor Clare persoonlijk betekende het jaar 1962 een opleving in haar schrijverscarrière: naast *Scheepjes van papier* publiceerde ze ook eindelijk haar boek over Utrecht.

Utrecht, stad en provincie

‘Zittende op een terrasje van een hotel in Maarn, zat ik te overpeinzen, of ik de opdracht tot het schrijven van een boek over Utrecht wel zou aannemen. Plotseling zag ik tot mijn verbazing een ree, die aan de voor het terras staande auto’s snuffelde. Dit voorval bracht mij tot de conclusie dat er in Utrecht en provincie nog veel meer wonderlijke dingen te beleven moesten zijn. Ik nam de opdracht dan ook aan.’⁹⁸ Clare Lennart memoreerde deze herinnering in een lezing op 30 maart 1962, drie jaar nadat ze de opdracht voor *Utrecht, stad en provincie*, een informatief boek, had gekregen van uitgeversmaatschappij Holland. Het voorschot van duizend gulden en de vijf procent royalty waren niet overdreven ruim voor zo’n omvangrijke klus, waar Clare lang en intensief aan werkte.⁹⁹ Ze las zich uitgebreid in over de geschiedenis van Utrecht en verzamelde gedichten en citaten uit romans over Utrecht, van Marsman tot Melis Stoke. Al in 1959 deed Clare Lennart het veldwerk. Voor de tekst over de stad mocht ze doen wat ze het allerliefste deed: rondwalen over de grachten en door de steegjes van het middeleeuwse Utrecht.¹⁰⁰ De moderne buitenwijken van Utrecht verkende ze per fiets. Het speurwerk in de provincie deed ze in gezelschap van haar man en Dick van Luijn, die chauffeerde. Dat was een hele onderneming, herinnerde Van Luijn zich:

Wij stelden samen een plan op om onnodig tijdverlies te voorkomen. Het hele geval liep evenwel volkomen anders dan ik mij had voorgesteld, ook al door Clare’s voorliefde voor poesen. De eerste dag namen we, zoals afgesproken, de

linkerbovenhoek van de provincie. Na drie kwartier rijden kwamen we op een polderweg terecht waar Clare letterlijk schreeuwde: ‘Stop, een poes!’ Ik schrok en trapte op m’n remmen in de veronderstelling het dier niet gezien te hebben. Haar man, die zulke dingen gewend was, zat doodleuk te lachen en te kijken. In de berm van de weg zat een lapjeskat met vier jongen en Clare moest direct de auto uit om ze van dichtbij te bekijken. Wonder boven wonder gingen poes en jongen er niet vandoor. Clare ging in het gras zitten om ze te strelen en te knuffelen. Het geval zou daarmee afgelopen geweest zijn, was niet de eigenares, een boerin, er bij gekomen. Deze bleek ook een kattenvriendin te zijn en wij moesten en zouden mee naar de boerderij. Er werd koffie geschonken en een ellenlange babbel over poesen opgezet. Ik zag de tijd vorderen en aangezien we nog heel wat af te werken hadden probeerde ik door zachtjes aandringen ons vertrek te bespoedigen, want de ervaring had mij geleerd dat, als Clare het over poesen had, ze de tijd vergat. Na een roerend afscheid van de poesjes stapten we tenslotte weer in de auto, ik in de stille hoop dat we geen poesen meer zouden tegenkomen. In een kleine plaats aan de Vecht werd halt gehouden en gingen wij alles wat voor haar werk belangrijk zou kunnen zijn, bekijken. Al wandelend troffen we in een van de vriendelijke oude straatjes een huis aan, met een leuk oud geveltje en een kleine uitbouw, waarin een bakkerswinkel gevestigd was. Clare kon er niet genoeg van krijgen en hoe wij ook rondrentelden door het plaatsje, steeds kwam ze weer voor het winkeltje terecht. Eindelijk was het ver in de middag geworden en moesten wij naar huis terug. Ik vroeg haar onderweg of zij nu voldoende gegevens had van deze plaats. ‘Nee,’ zei ze, ‘ik zal er nog een keer heen moeten want ik heb eigenlijk naar allerlei dingen gekeken die ik niet nodig heb voor het boek.’ Al mijmerend had zij lopen kijken en alleen de sfeer in zich opgenomen, die later het eigenlijke, praktische werk z’n kleur zou geven en ook haar overige werk zo aantrekkelijk maakt.¹⁰¹

Na de plezierige research kostte het uitwerken van de tekst haar veel moeite. ‘Als ik nu maar eens klaar ben met Utrecht!’, mopperde ze in oktober 1959 al tegen Fré Dommisse.¹⁰² Door de ziekte en dood van Wim van den Boogaard liep het project vertraging op. Het boek werd in februari 1961 al aangekondigd, maar pas in de zomer kon fotograaf Wim K. Steffen op pad.¹⁰³ Uiteindelijk duurde het tot 30 maart 1962 voor het boek gepresenteerd werd in boekhandel Bijleveld, met een lezing van Clare en diapresentatie van Steffen.¹⁰⁴

De pers was verdeeld over *Utrecht, stad en provincie*. Met name de vele citaten uit de Nederlandse letterkunde en de ‘mooie impressies’ kregen complimenten. In de tekst is duidelijk terug te lezen welke plaatsen Clare zélf had bezocht, want daar gaf ze zich over aan haar enthousiaste beschrijvingskunst. Zodra ze zich moest verlaten op haar bronnen, werd de tekst echter droog, kort en soms zo sfeerloos als de VVV-folder die ze citeerde.¹⁰⁵ Het *Utrechts Nieuwsblad* sprak dan ook van een ‘gespleten boek over een gespleten

gewest.' De recensent vond de verleiding groot om 'met de schrijfster in discussie te gaan als de nostalgie wat al te nadrukkelijk wordt. [...] Voor dit geldt heeft een lezer recht op juiste feiten en op meer dan een bundeling van beschouwingen en opstellen die de schrijfster kennelijk voor een deel al een hele tijd in een bureaula had liggen.'¹⁰⁶ Haar oproep tot een 'cursus terras- en cafébezoek voor Utrechters' schoot deze recensent bijvoorbeeld in het verkeerde keelgat.

Uiteraard viel het boek, juist door de nostalgische toon, wél in de smaak bij de liefhebbers van het 'oude' Utrecht die gevoelig waren voor Clare's ode aan de historische Domstad. Fré Dommisse, die Clare belangstellend was blijven steunen in het schrijffproces, schreef adorerend: 'haar levendige, kleurrijke verteltrant, haar zeldzaam fijn afgestemd aanvoelingsvermogen en haar sublieme beschrijvingskunst. [...] Wat zij aanraakt, krijgt adem en leeft.'¹⁰⁷ Trajectina-verzamelaar W.G. van de Hulst vond de 'kostelijke pelgrimage' van Clare Lennart een heerlijkheid.¹⁰⁸ Het boek bleek tijdlozer dan de recensenten hadden verwacht. Nog jaren nadat Clare Lennart in haar boek had geschreven dat ze niet precies wist waar het riviertje 'de Snel' lag, kreeg ze een uitnodiging van een haar onbekende familie. De gastheer woonde aan de oever van De Snel en trakteerde haar op een tochtje langs het water in de richting van Langbroek.¹⁰⁹

Inzet voor behoud singels

In Amersfoort hield Clare op 6 april 1962 een lezing met dia's over haar boek onder de titel 'Zwerven door Amersfoort met Clare Lennart'.¹¹⁰ Er kwam veel publiek op af. Clare had dan ook een positief verhaal te vertellen: 'Herhaaldelijk heb ik de lof van het Amersfoortse Gemeentebestuur gezongen vanwege de liefdevolle zorg waarmee het zijn historische monumenten omringt en vanwege de behoedzaamheid, waarmee het erover waakt dat de sfeer van de oude binnenstad niet wordt geschonden.'¹¹¹ De gemeente Amersfoort werd beloond voor deze inspanning met een 'getuigenis van waardering' van de Bond Heemschut.

Lang niet alle gemeentes hadden zoveel achting voor de historie. Het progressieve gemeentebestuur van Utrecht van eind jaren vijftig stond beslist niet bekend om behoudzucht. De Utrechtse dichter Jan Engelman vond zelfs dat 'elk Utrechts stadsbestuur zo hard mogelijk gewerkt heeft om de stad van zijn laatste luister te ontdoen.' De stad moest echter wel iets doen om de snel groeiende bevolking te huisvesten. De woningnood was groot. Juist omdat Utrecht, in tegenstelling tot Rotterdam en Arnhem, vrij ongeschonden uit de oorlogsjaren was gekomen, was de oude plattegrond niet toereikend voor de eisen van de wederopbouw. Er werden nieuwe wijken rondom het stadshart gebouwd, zoals Kanaleneiland en Overvecht. In het deels middeleeuwse stadshart kwamen kantoren en winkels. Vlak daarnaast lagen de volksbuurten met lage, kleine arbeiderswoningen. Zoals de bijzondere rug-aan-rugwoningen in het buurtje De Zeven Steegjes, dat Clare Lennart beschreef in 'De piano': 'Het was een complex van sloppen en krotwoningen, waar

een slag mensen woonde, dat het over het algemeen met de zedelijkheid en ook met de zindelijkheid zo nauw niet nam. [...] Ze klopten er kleden en deden er de was, maar ook vrijden en vochten ze er, en soms vierden ze er uitbundig feest.'¹¹² In 1952 werd het hele steegjescomplex aangekocht door de gemeente. Vanaf dat moment werd de sloopdreiging acuut. Ook voor andere stadsgedeelten rond het centrale winkelgebied stelde de gemeente Utrecht samenhangende saneringsplannen vast met ingrijpende verkeersdoorbraken. Deze centrumplannen waren echter wegens een tekort aan financiën (nog) niet uitgevoerd toen er een nieuw voorstel kwam, dat heel Utrecht op z'n kop zette.¹¹³

De bewoners van de nieuwe buitenwijken moesten zich kunnen verplaatsen naar hun werk en naar de winkels in het centrum. Dat deden ze steeds vaker met de auto. In 1959 waren er al tienduizend auto's in de stad. Het doorgaande verkeer moest dwars door de historische binnenstad en de grachten stonden vol geparkeerde wagens. In november 1958 lanceerde het gemeentebestuur van Utrecht het plan om de oude singels te dempen en om te vormen tot een betonnen ringweg, een 'autobaan', aan de binnenzijde van de stadsbuitengracht. Op de persconferentie achtte B&W het wetenschappelijk onderbouwde plan onontkoombaar: 'Een stad die leeft en levend wil blijven, moet zich geleidelijk kunnen vernieuwen: zij dient het aanschijn te verkrijgen van de tegenwoordige en toekomstige tijd.' Het gemeentebestuur had voor dit 'Verkeersplan voor Utrecht' uitgerekend een Duitse ingenieur ingehuurd: prof. M.E. Feuchtinger. Die keus viel, dertien jaar na de bevrijding, niet goed bij de Utrechters. Negentig procent van de ingezonden brieven keurde de voorgestelde demping van de singels af: 'Wij moeten beslist een Duitser hebben om onze verkeersproblemen op te lossen! Dat kan geen Nederlander. Maar ja, in Rotterdam hebben de Duitsers in 1940 ook radicaal alle verkeersproblemen opgelost.' Bovendien realiseerden veel Utrechters zich pas toen de onzalige plannen bekend werden, hoe lief de oude stad hun was. Utrecht dreigde het proefkonijn te worden van de 'verkeersslavernij' die heel Nederland zou ontluisteren.¹¹⁴

Clare's vriendin Betty Jansen-Hessing stuurde burgemeester De Ranitz een persoonlijke brief. Ze vond het vreselijk dat de prachtige singels racebanen moesten worden voor auto's. In haar ogen werd de rust van de wandelaar opgeofferd aan 'de snelheids-techniek' die mensen zenuwziek maakte.¹¹⁵ Betty Jansen verwoordde precies wat Clare Lennart dacht. De rondom de oude binnenstad gelegen wallen waren tussen 1829 en 1885, naar de ideeën van de beroemde tuinarchitect Zocher, fraaie plantsoenen geworden. Ook de restanten van de onder Karel V gebouwde stenen bolwerken Zonnenburg, Sterkenburg en Maenenburg dreigden gesloopt te worden. Deze groene longen van de stad waren Clare Lennart zeer lief. Als de singels gedempt werden en de wandelplantsoenen verdwenen, zou ze beslist Utrecht verlaten, zei ze stellig: 'Ik zou er geen voet meer willen zetten en als ik met een auto of bus er door moest, mijn ogen gesloten houden.'¹¹⁶

Begin december 1958 richtte een aantal leden van 'Kunstliefde' en 'Oud-Utrecht' het protestcomité Stichting Comité Binnenstad en Singels te Utrecht op. Dichter Jan Engelman,

met zijn uitgesproken afkeer van 'platte hoedendozen die het stadsbeeld ontsieren' werd de touwtrekker van de actiegroep, die zich zeer fel tegen de verkeersplannen verzette.¹¹⁷ Ook Clare Lennart nam, na enige tijd, plaats in het Comité, waarvan zij een 'stuwende kracht' zou worden.¹¹⁸ Zij nam een deel van de officiële correspondentie met de overheden voor haar rekening.¹¹⁹ Het Comité verspreidde huis-aan-huis affiches en ging rond met handtekeningenlijsten.

Moest Utrecht een museum worden of een levende stad? De gemeente en het Comité stonden lijnrecht tegenover elkaar. Harde woorden werden niet geschuwd. Het motto van het Comité, 'Dempers zijn dompers', was nog vrij genuanceerd. Engelman vond de plannen 'krankzinnig en schandalig'. Voorstanders van modernisering zette op hun beurt met schimpscheuten als 'Niet spheer, maar sfeer. Niet zoo, maar zo' Engelman en de zijnen weg als ouderwets. Wethouder Derks waarschuwde zijn tegenstanders: 'Men kiest in feite voor het Utrecht van voor de oorlog [...] de kleine stijve ambtenarenstad, iets te klein voor het tafellaken, maar te groot voor het servet.'

Het Comité kreeg méér bijval dan het gemeentebestuur. Bijna honderd hoogleraren tekenden een petitie. Studenten hielden een protestmars over de singels en zetten een pop van Feuchtinger in een schavot. Jan Engelman schuwde geen middel om zijn doel te bereiken en zette menig magistraat publiekelijk voor dwaas met zijn welsprekendheid. Het bezorgde hem de naam van een lastige, zeurderige oudbakken querulant.¹²⁰ Met zijn heftigheid maakte hij zich veel vijanden. Clare had juist veel waardering voor Engelmans hartstochtelijke liefde voor Utrecht. Zij vond dat een met felheid gevoerde strijd om iets dierbaars op den duur ook bij de tegenstanders respect afdwingt: 'Ik geloof zeker dat heel wat mensen, die nooit een gedicht van Jan Engelman hebben gelezen, van hem zijn gaan houden, juist omdat hij met niets onziende heftigheid streed voor wat hem lief was – het oude, in zichzelf gekeerde, stil voor zich heen dromende, naar hedendaagse normen zo onpraktisch gebouwde Utrecht.'¹²¹

Dankzij een persoonlijke interventie van Jan Engelman liet de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in december 1959 weten dat de Stadsbuitengracht niet gedempt mocht worden omdat deze op de monumentenlijst stond.¹²² Een grote tegenvaller voor de gemeente. De raad was verdeeld over het plan Feuchtinger en liet stedenbouwkundige ir. J.A. Kuiper een nieuw ontwerp te maken voor de oude stad. De 'monumentenmaniakken' wonnen tijd. Het lukte het Comité ook om de besluitvorming rond de rest van het plan-Feuchtinger enige jaren uit te stellen. In augustus 1962 vergaderde de gemeenteraad over het plan van Kuiper over de uitbreiding van het centrum en het verloop van de ringweg. Net als drie jaar eerder werden de raadsleden van alle kanten bestookt met protesten tegen de dempingsplannen. Samen met Jaap Romijn schreef Clare Lennart op 20 augustus 1962 een 'adres' aan de Utrechtse gemeenteraad. Ze waarschuwden de volksvertegenwoordigers zich niet alleen door economische motieven te laten leiden en schreven zich zorgen te maken 'over een ontwikkeling, die ook aan

de meest karakteristieke beschavingsgebieden de onherbergzaamheid van de kleinere Noord-Amerikaanse stad zal verlenen.'¹²³

De inzet van het Comité had grotendeels effect. In de zomer van 1964 zette minister M. Vrolijk van CRM alle singels op de Rijksmonumentenlijst. Met die status waren de singels voortaan veilig voor de 'vooruitstrevende vingers' van de Utrechtse overheid. Maar de gemeente had nog een troef achter de hand: Hoog Catharijne. De plannen voor het 'winkelhart van Nederland' waren in een vergevorderd stadium en demping van de Catharijnesingel was onvermijdelijk voor de bouw. In dit laatste stadium wendde Clare Lennart zich rechtstreeks tot Marga Klompé, de nieuwe minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Het mocht niet baten. Onder druk van de Utrechtse contractuele verplichtingen aan aannemer Bredero kwam er een compromis. De gemeente moest het noordelijke deel van de Catharijnesingel en een stuk Weerdsingel dempen, maar beloofde het zuidelijke deel van de Catharijnesingel te sparen. Het aantal doorbraken in de binnenstad werd beperkt. De geveerde weg dwars over het Domplein was van de baan. Dat waren de 'optimale garanties voor het behoud van de historische stadskern van Utrecht', vond de minister.¹²⁴ Clare was het grondig met haar oneens. Zij dacht dat mevrouw Klompé zich had laten omverpraten 'door een paar mannen die aardig tegen haar doen'.¹²⁵

De tijd heeft Clare Lennart en het Comité gelijk gegeven. Het Rijk weigerde in 1970 toestemming voor demping van de noordelijke singels. De gemeenteraad, de kwestie beu, liet het erbij zitten. De binnenstad is grotendeels bewaard gebleven en is inmiddels autoluw. Alleen het stukje singel achter Hoog Catharijne hadden de Singeldempers in handen gekregen. In april 1968 begonnen arbeiders met het dempen van de Catharijnesingel voor de veel bediscussieerde ringweg. Een ringweg die er uiteindelijk nooit zou komen. Het zo zwaar bevochten stukje weg over de Catharijnesingel werd een 'stinkende verkeersrenbaan', waar zelfs automobilisten de zin niet van begrepen.¹²⁶ In 1997 is een begin gemaakt met het weer opengraven van de gedempte singels en bijna vijftig jaar na de demping stroomde er weer water door de hele Catharijnesingel. Ook Hoog Catharijne, dat Clare zo'n een doorn in het oog was, is geen succes gebleken.¹²⁷ Zelfs De Zeven Steegjes zijn gered. De Utrechtse Maatschappij tot Stadsherstel restaureerde de meeste woningen om het buurtje te behouden voor volgende generaties.¹²⁸

'Utrecht is de stad die Clare Lennart na aan het hart lag, maar haar ook veel teleurstelling en ergernis bezorgde,' vatte Dick van Luijn haar houding ten opzichte van de Domstad samen. Door haar inzet voor de singels en de binnenstad stond Clare Lennart in heel Utrecht en daarbuiten bekend als voorvechtster van het behoud van erfgoed en natuurschoon. Jan Engelman en Clare Lennart waren en zijn niet de enige literatoren die zich onbezoldigd inzetten voor het algemeen belang. Dichteres Ida Gerhardt voerde bijvoorbeeld eind jaren veertig intensief actie voor het behoud van het landschap rondom Kampen.¹²⁹ Clare Lennart heeft haar strijd wel heel lang volgehouden. Met het volle

gewicht van haar bekendheid als romanschrijfster heeft zij, altijd getooid met haar pseudoniem, geprotesteerd tegen de stroom vernieuwingsplannen van Utrecht, ‘de stad met de mooiste maquettes’.¹³⁰ Bijna maandelijks wijdde zij haar column in het *Utrechts Nieuwsblad* aan de dreigende afbraak van haar geliefde binnenstad.¹³¹ Dat Clare van de redactie de ruimte kreeg voor haar protesten, was niet zo vanzelfsprekend, want het *Utrechts Nieuwsblad* verdedigde doorgaans de plannen van de gemeente. Door haar column kwam ze in contact met waardevolle medestanders zoals architecten en Marcel van Dam, ombudsman van de VARA, die een ‘verkapte oproep’ las in haar columns en zijn hulp aanbood.¹³²

Als strijdster voor de singels heeft Clare Lennart zichzelf soms geweld moeten aandoen. Hoewel zij uitstekend in staat was vlammeende protestbrieven te schrijven, kostte zulke correspondentie haar wel veel tijd en energie. Maar voor het behoud van Utrecht kwam de huismus van haar geliefde zolderkamer af. De ‘hartstochtelijke liefde’ voor de stad heeft haar anderzijds ook veel opgeleverd. Haar inzet maakte haar bemind bij de Utrechtse bevolking en dat heeft de verkoop van haar werk gestimuleerd.¹³³

Dat dwaze handschrift

Begin jaren zestig was Clare zeer geïnteresseerd in grafologie, de studie en analyse van handschriften om een beeld te krijgen van de persoonlijkheid en het karakter van de schrijver. Ze schreef schriften vol aantekeningen over deze psychologische methode.¹³⁴ Clare Lennarts belangstelling voor grafologie kwam niet uit te lucht vallen. Ze was geïntrigeerd door de specifieke kenmerken van handschriften, van het hellende schrift van Frans Coenen tot de Japans aandoende lettertjes van haar vader. Haar romanpersonages karakteriseerde ze aan de hand van hun schrift, zoals Jetje uit *Stad met rose huizen*, die een handschrift had als ‘een hemel vol windveren. Het leek of de letters met grote kracht over het papier geblazen waren. Ze ijlden voort, snelle dunne letters zonder zwaarte. De punten zwierden als vlaggetjes boven de i’s.’¹³⁵ Clare Lennart zag een duidelijk verband tussen haar ‘pootje’ en haar karakter:

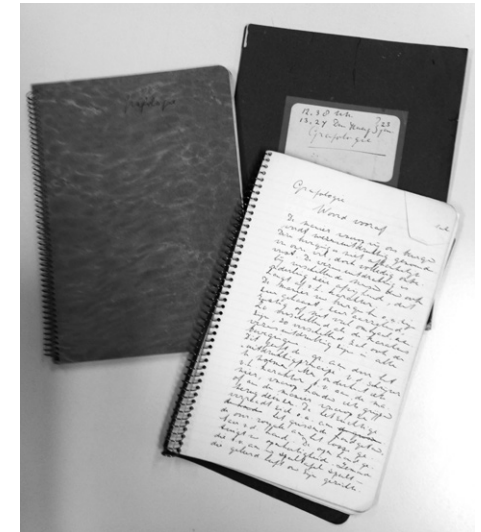
Ik geloof, dat een grafoloog er deze karaktertrek van mij uit zou moeten kunnen lezen, die eigenlijk mijn hele leven bepaalt... het verlangen... de innerlijke drang... de noodzaak om tot het wezenlijke der dingen te komen. En in verband daarmee de neiging om al wat half is ‘niets’ te noemen, het niet te rekenen. Datzelfde doe ik in mijn schrift. Het vereenvoudigt zich tot bijna stenographieren. Het dient voor mij tot niets anders dan tot een zo snel mogelijk vastleggen van gedachten. Dit snel volgen van de opkomende gedachten was het enige, dat erop aankwam, het wezenlijke van schrijven.¹³⁶

In de jaren zestig deelde ze haar belangstelling met Fré Dommissie. Dommissie publiceerde

met haar zuster Annie Oldewelt-Dommissie in 1962 *De wonderlamp der graphologie*, waarvoor Annie de analyses deed en Fré de teksten schreef.¹³⁷ De titel verwijst naar de lamp uit het sprookje van Aladin en de zeven rovers. Die associatie met sprookjes zou het imago van de methode geen goed doen. In de 21ste eeuw wordt grafologie vrijwel alleen toegepast door gerechtelijke experts om de herkomst van een handschrift te traceren. Als psychologische methode is het obsoleet. In de jaren zestig en zeventig werd grafologie echter zeer serieus toegepast als hulpmiddel bij personeelsselectie, onder meer bij het toonaangevende Instituut voor

Psychotechniek in Utrecht, gespecialiseerd in beroepskeuze.¹³⁸ Er verschenen (populair) wetenschappelijke boeken over grafologie met afbeeldingen van handschriften.¹³⁹

In *De wonderlamp der graphologie* zijn onder andere brieven afgebeeld van Henriëtte Roland Holst en Elisabeth Zernike aan Fré Dommissie. Annie Oldewelt analyseerde het handschrift van Clare Lennart, maar het bleek nog niet zo gemakkelijk om het karakter van de schrijfster te doorgronden: ‘Zij laat zich niet in de kaart kijken, terwijl zij zich toch zo volkomen openstelt.’¹⁴⁰ Dommissie concludeerde uit het ‘wijde, onregelmatige, vrijgevochten’ schrift en het snelle tempo dat conventie Clare Lennart totaal vreemd was: ‘wie zo los en ongedwongen schrijft, kent alleen de vrije allure. [...] Haar vermogen om scherpzinnig en vlug te reageren komt uit in allerlei handige en intelligente verbindingen. Uit de vrije, losse penvoering trekken wij onze conclusie dat zij breed en royaal van opvatting moet zijn. [...] Wat bovenal opvalt is de gevoelige bewogenheid. De penvoering reageert op iedere gemoedsbeweging, zij remt deze ook niet af, maar zij gebruikt ze om ze te inhaleren en te verwerken. [...] Haar gedachtengang is ook zeer snel, zo snel dat zij deze zelfs soms niet met de pen bij kan houden hetgeen weer tot een nerveuze geprikkeldheid kan voeren. Een enkele keer zien wij ook wel dat zij een schriftdeel met geestdrift en vol levendigheid inzet om dan plotseling dit ritme te verbreken. Dan verslapt de vibrerende spanning der lijnen waaruit blijkt hoezeer zij opeens vermoeid kan zijn terwijl dan ook ontmoediging en neerslachtigheid haar bedreigen. [...] Zij zal zich niet door regels vastleggen, haar sterke onafhankelijkheidsdrang spreekt uit het gehele schriftbeeld.’

Aantekenschriften van Clare Lennart over grafologie. Collectie Literatuurmuseum.

Dommissie zag verder in het handschrift dat Clare niet gemakkelijk met zichzelf omging, veel zelfkritiek had en een sterke behoefte had aan alleen-zijn. Haar conclusie: ‘Het handschrift van deze schrijfster lijkt ook op een grillig tekenschrift en het roept tevens bij de grapholoog de bewogenheid op waarvan de schrijfster hier gewaagt. Té gevoelig, té veel verbeeldingskracht, denken wij misschien. Maar dan zoeken wij de kentekenen die ook in dit schrift van haar weerstandsvermogen getuigen en wij troosten ons ermee dat deze er zijn, zoals wij ons verwonderen hoe de winde zich ook kan hechten daar waar nauwelijks van een steunpunt meer sprake is.’

De analyse van Annie en Fré Dommissie was uiteraard niet ‘objectief’. De dames kenden Clare Lennart persoonlijk en refereerden in hun analyse ook aan haar literaire werk. In 2012 is Clare Lennarts handschrift opnieuw onderzocht door grafologe Maresi de Monchy.¹⁴¹ Haar conclusie was: ‘Een buitengewoon interessante persoonlijkheid met een goed verstand, authenticiteit, begenadigd met een stevige wil, doorzettingsvermogen, sociale vaardigheden, wendbaarheid en vooral een sterke ‘trouw aan zichzelf’. Zij is dapper, creatief en natuurlijk. Haar grote charme zal zijn dat zij zich niet anders voordoet dan zij is.’

Beide analyses benadrukken dat het handschrift van Clare Lennart in eerste instantie van een extraverte persoonlijkheid lijkt, maar bij nadere bestudering een introvert karakter laat zien. Ook zien beide grafologen aandacht voor details (zorgvuldigheid), een neiging tot melancholie en tot ‘ongetemd hardnekkig’ gedrag. Dat zijn karaktertrekken van Clare Lennart die ook uit andere bronnen af te leiden zijn. Karaktertrekken ook die Clare aan de wereld durfde laten zien. Zij gaf Fré Dommissie immers toestemming om deze zeer persoonlijke analyse van haar handschrift te publiceren. Voor haar gevoel was Annie Oldewelts analyse juist, vooral het feit dat ze het moeilijk vond ‘de evenwicht van gemoed te bewaren’. Door de bevestiging dat deze karaktertrek bij haar hoorde, kon ze opeens beter tegen de wisselvalligheid van haar emoties.¹⁴² Bij de grafologie vond Clare Lennart waardevolle inzichten in haar persoonlijkheid, die anderen in de toen ook populaire psychoanalyse zochten.

Versplinterd oeuvre

Met J.-P. Barth had Clare Lennart altijd een hartelijke werkrelatie, maar daar begonnen scheuren in te komen. Sinds Barth in 1958 eigenaar was geworden van het fonds, had hij zijn best gedaan om de literaire reputatie van Stols eer aan te doen. Dat lukte niet. Barth had het eigenlijk te druk met zijn studies en gezin en oogde permanent overbelast. Quirine Collard had een forse aanvaring met de uitgever, waarbij Barth was ‘ontploft als een stoomketel’. Hij ontsloeg ook zijn secretaresse omdat zij kritiek had op het feit dat Barth zijn afspraken niet nakwam.¹⁴³ De prozabasis van Barths uitgeverij, Marnix Gijsen, Clare Lennart, Jos Panhuijsen en Hubert Lampo, was te smal om de dure poëzie-uitgaven blijvend te bekostigen. Barth was zich daar terdege van bewust. Voor zijn uitgesproken

literaire fonds was hij altijd op zoek naar jongere auteurs. Een van hen moest een ‘nieuwe Gijsen’, een ander een ‘nieuwe Lennart’ worden. Hij bleef er optimistisch over een succesvolle Nederlandse debutant te vinden.¹⁴⁴

In 1964 was het echter gedaan met de uitgeverij Stols/Barth. Het permanente tekort aan liquide middelen maakte een voortbestaan onmogelijk. De uitgeverij had de boot gemist door niet in te springen op de sterk groeiende markt van het pocketboek.¹⁴⁵ Een faillissement kon weliswaar worden afgewend, maar liquidatie was onvermijdelijk. Uitgeverij Kruseman was bereid het Stols/Barth-fonds over te nemen mits de voornaamste auteurs, onder wie Clare Lennart en Marnix Gijsen, zouden blijven.¹⁴⁶ Alle partijen oefenden druk uit op Clare Lennart om mee naar Kruseman te gaan.¹⁴⁷ Ze was erg voorzichtig. Gezien haar ervaringen deed zij ‘ongaarne zaken met haar onbekende uitgevers’.¹⁴⁸ Uiteindelijk heeft Clare Lennart niets bij Kruseman gepubliceerd. Ook Marnix Gijsen en Jan Greshoff niet. De liquidatie was een grote teleurstelling voor Sander Stols, die zijn uitgeverij en zijn pensioen in rook zag opgaan: ‘Het is een groot fiasco en een enorme financiële slag voor ons geworden.’¹⁴⁹

De liquidatie ging Clare erg aan het hart. Bij Stols/Barth had ze haar grootste successen gehad en ze was zeer gesteld op J.-P. Barth.¹⁵⁰ De correspondentie met Ed van Dam van Isselt, sinds 1957 de directeur van Nijgh & Van Ditmar, was veel minder warm en persoonlijk. Van Dam van Isselt was een ‘meneer’. Altijd gekleed in pak, vest en stropdas, ook als het bloedheet was. Geen chaotische maar sympathieke jongeman met wie Clare over rode katers kon kletsen. Ze koos dan ook om puur zakelijke redenen voor Nijgh & Van Ditmar. De uitgeverij had veel exemplaren van *Tooverlantaarn* en *Rouska* in de serie Nimmer Dralend verkocht.¹⁵¹ In hun Zakdoekenreeks waren de herdrukken van *Stad met rose huizen*, *De ogen van Roosje* en *Serenade uit de verte* verschenen.¹⁵² Clare had dus goede ervaringen met de uitgeverij van Bordewijk en Vestdijk, die was gevestigd in een statig Haags pand met marmeren vloeren en houten draaideuren. Haar boeken zouden weer worden uitgegeven door een voornaam uitgevershuis.¹⁵³ Niet onbelangrijk was dat Nijgh & Van Ditmar alle achterstallige honoraria aan Clare Lennart uitbetaalde. Zij had op 19 mei 1964 nog f4850 te vorderen van Stols/Barth. Samen met Meulenhoff en U.M. Holland, die de kinderboeken van Stols/Barth overnam, zorgde Van Dam van Isselt ervoor dat Clare Lennarts rekening-courant weer op nul uitkwam.

De geheime bekoring

Nijgh & Van Ditmar had er veel geld voor overgehad om Clare Lennart in huis te halen. Dat geld moest ook weer terugverdiend worden. In de zomer van 1964 had Van Dam van Isselt een uitgebreid gesprek met Clare Lennart waarin allerlei ideeën op tafel kwamen.¹⁵⁴ Waarschijnlijk heeft zij de uitgever toen geattendeerd op een manuscript van Fré Dommissie. Dommissie had haar kunsthandel in Doorn verkocht om zich weer volledig aan het schrijven te wijden. In november 1960 gaf ze een lezing over Clare Lennart

voor de Utrechtse Kring onder de titel ‘een goddelijk veelzijdige schrijfster’.¹⁵⁵ Ze had het heerlijk gevonden zich in Clare Lennarts oeuvre te verdiepen en werkte in 1962 aan een ‘uitvoerige studie’.¹⁵⁶ Clare Lennart vroeg Van Dam van Isselt om deze studie uit te geven, maar hij twijfelde.¹⁵⁷ Zijn literaire adviseur vond het ‘een vriendelijk boekje, weliswaar wat ouderwets lyrisch en wijdlopig’. Clare Lennart moest het manuscript eerst kritisch bekijken en bekorten.¹⁵⁸ Het boekje verscheen in de zomer van 1965 en telt slechts honderd pagina’s.

De bondige titel *Over Clare Lennart* contrasteert sterk met de bloemrijke zinnen van Fré Dommisse, die wilde onderzoeken wat de ‘geheime bekoring’ van Clare Lennarts oeuvre was. *Over Clare Lennart* is dan ook een beschouwing en beknopte levensbeschrijving in één. Het zijn commentaren op Clare’s publicaties. Dommisse betoogt dat het werk van Clare Lennart een verschuiving laat zien van visuele impressie naar symboliek en mystiek. Ze bespreekt Clare’s gebruik van aforismen en beeldspraak en haar ‘overdracht van kleurmagie’. In het slothoofdstuk analyseert Dommisse Clare Lennarts ‘vertelkunst’, waarin ze ook de jeugdboeken betreft. Dommisse besteedt veel aandacht aan de jeugdijaren van Clare Lennart, die ze als de bron van het oeuvre ziet.¹⁵⁹ De persoon en ideeën van de volwassen Clare Lennart komen echter nauwelijks aan bod en haar echtgenoot ontbreekt geheel. Kennelijk had het huwelijk de schrijfster onberoerd gelaten.¹⁶⁰

Het boekje werd breed besproken in de dagbladpers, maar zeer wisselend beoordeeld. De kwalificaties varieerden van ‘welkom boekje’, ‘verhelderend’, ‘nuttige en gevoelige oriëntering in de romans en verhalen’,¹⁶¹ ‘prachtige handleiding en wegwijzer’¹⁶² tot ‘te hoog gegrepen’, ‘verward, soms zelfs vervelend boek’.¹⁶³ Het *Deventer Dagblad* sabelde de publicatie neer: ‘Om van te griezelen. En om snel Clare Lennart te hervinden zoals ze zelf spreekt. In haar werk!’¹⁶⁴ Vrijwel alle critici hadden moeite met de kritiekloze, adorerende toon.¹⁶⁵ Zelfs Carel Dinaux, die twee zeer positieve recensies schreef, vond Dommisse in enkele passages te hooggestemd.¹⁶⁶

Een groot manco was dat Fré Dommisse niets schreef over de donkere kant van Clare’s auteurschap, over de sombere frustratie en wanhoop onder het roze licht van de Lennartsiaanse landschappen. Rico Bulthuis vond dat een gemiste kans. De omstandigheden waaronder Clare’s vooroorlogse werk tot stand kwam, waren volgens Bulthuis van het grootste belang. Voor hem lag de grote waarde van Clare Lennarts proza juist in het ontbreken van mystiek, symboliek en wijsgerige speculaties. Hij vond haar realiteitszin in 1935 al meer dan modern:

De blauwe horizon (1936) is een somber boek met een existentialistische ondergrond. Alle lindelaantjes, bloemetjes en herfsttinten ten spijt. Hoeveel lezers hebben zich vanaf 1935 al niet op Clare Lennart verkeken om die overdadige lindengeur? Juist in de menselijke relaties is de ogenschijnlijk zo zachtmoedige schrijfster het tegenovergestelde van lieflijk. Laat ik het eerlijk mogen zeggen: ze is in dit opzicht

vrij hard, heel erg nuchter, zonder illusies en niet zelden boosaardig. [...] De boeken van Clare Lennart wemelen van [...] frigide vrouwen, slappe, weerloze mannen en eenzame stervelingen die zich veilig voelen in hun onmacht en melancholie. Al het lentegroen in hun bijna betoverende wereld is slechts een vertroostend decor.¹⁶⁷

Uiteraard hoopte Van Dam van Isselt dat Dommisses boekje de belangstelling voor het werk van Clare Lennart zou aanzwengelen. Op de korte termijn is dat wel gelukt. Door de vele besprekingen werd er weer naar Clare Lennart gevraagd in de boekhandels. Voor de reputatie van Clare Lennart heeft het ‘opgeschroefde’ boekje op de lange termijn echter meer kwaad dan goed gedaan.¹⁶⁸ *Over Clare Lennart* bevat weliswaar enkele interessante observaties, maar lijdt ernstig aan een volslagen gebrek aan objectiviteit. Door de bijna hagiografische stijl lijkt *Over Clare Lennart* meer een promotiemiddel dan een onafhankelijke studie. Bovendien rijst uit het boek een beeld op van een zoetelijke, dromerige schrijfster en niet van een veelzijdige, professioneel opererende auteur die psychologisch doordringende portretten schreef. Dat vond Rico Bulthuis nog het ergste: ‘Alleen met vriendelijke fragmenten uit een tiental romans, sprookjes en verhalen, belicht men in deze tijd geen auteur, vooral niet als het een boeiende, te weinig bekende en meestal te braaf beoordeelde schrijfster als Clare Lennart betreft.’¹⁶⁹

Dommisses kritiekloze boekje wekte wrevel op. Hebben de twee vriendinnen en de uitgever dat risico ingeschat? In de tamelijk negatieve ontvangst is een parallel te zien met het boek *De hand van de dichter: Over Ida Gerhardt* (1974) van Marie van der Zeyde. De levensgezellin van de dichteres gaf in dit boek een analyse van de poëzie van Gerhardt, maar op een verongelijkte toon en met het opgeheven vingertje. Gerhardt en Van der Zeyde hadden in hun wereldvreemdheid niet voorzien dat *De hand van de dichter* zijn doel voorbij zou schieten, dat ze het risico liepen dat geïrriteerde lezers de gedichten van Ida Gerhardt juist links zouden laten liggen.¹⁷⁰ In hun vriendschap was Clare Lennart in maatschappelijk opzicht de dominante partij: ze regelde opdrachten voor Fré, die haar bewonderde en tegen haar collega opkeek. Het lijkt erop dat Fré Dommisse vond dat het werk van Clare Lennart ondergewaardeerd werd. Net als *De hand van de dichter* is *Over Clare Lennart* als een soort apologie te zien, geschreven ‘met grote liefde en (overgrote) waardering.’¹⁷¹

Clare Lennarts bemoeienis met de inhoud roept ook vragen op. Ze redigeerde het boek, voorzag Fré Dommisse van privé-foto’s en liet haar ongepubliceerde jeugdverhalen lezen.¹⁷² Misschien heeft Clare zelf al te persoonlijke details verwijderd uit het manuscript. Hoewel het boek besluit met een lijst van Clare Lennarts publicaties en vertalingen, ontbreken een chronologisch overzicht van haar leven, een geboortedatum en zelfs haar eigen naam. De namen Luite Klaver en Da Doyer staan er echter wel in. Het is minstens zo verwonderlijk dat er weliswaar een foto van Wim was afgedrukt, maar met het anonieme bijschrift ‘de echtgenoot van Clare Lennart’.¹⁷³

Uit affectie voor Fré Dommissie en wellicht ook uit een zekere ijdelheid is Clare in ieder geval akkoord gegaan met deze slordige, zoetige uitgave. Zij schreef zelfs aan iedereen die om informatie vroeg, dat ze Dommissies boekje maar moesten lezen. Dan hoefde zij ‘al die vragen’ niet meer te beantwoorden. Ze vond haar eigen werk glashelder en was niet zo bezig met ‘wijsgerige’ interpretaties van haar romans. Daar was ze ‘te nuchter’ voor.¹⁷⁴ Iets soortgelijks zei Clare Lennart op het Utrechtse boekenbal voor ‘autoriteiten en gewone mensen’ op 27 februari 1961.¹⁷⁵ Harriët Freezer hield een geestige inleiding waarna ze Clare Lennart, Jaap Romijn en Guus Sötemann zou interviewen. Ze begon met een paar uitspraken van critici over Clare Lennarts werk: ‘Daarna keek ik tevreden op, klaar om er met haar over te discussiëren. Daartoe had ik nette vragen klaargemaakt en die aan haar toegezonden. Maar óf ze was ze kwijt of ze vond het niet nodig, maar ze doorkruiste alles door meteen haastig te roepen: ‘Ach, die onzin allemaal. Ik begrijp niet wat ze allemaal zeggen, hoor. Ik ben helemaal niet dromerig, ik schrijf gewoon wat ik zie en voel!’¹⁷⁶

‘Misschien wel té vriendelijk’

Clare Lennarts samenwerking met Fré Dommissie was geen op zichzelf staand voorval. Affectie en vriendschap gingen bij haar vrijwel altijd gepaard met praktische hulp. Soms ontstond een band door haar belangstelling voor het literaire werk van een collega, soms juist net andersom. Zo had ze een bijzondere voorkeur voor het werk van J.C. van Schagen, die bekend was geworden door *Narrenwijsheid* uit 1925, dat de reputatie geniet van een veelgeprezen, weinig gelezen en diverse malen herontdekt meesterwerkje.¹⁷⁷ Van Schagen maakte ook grafisch werk. Op 15 juli 1954 interviewde Clare het dubbeltalent voor *Op schrijversvoeten door Nederland*. In 1965 voerden Clare en Van Schagen een korte, maar persoonlijke correspondentie, onder andere over de plotselinge dood van Van Schagens echtgenote. Clare was geabonneerd op Van Schagens zelf gestencilde *Domburgse Cahiers*.¹⁷⁸ Ze had zijn Cahier V *Van gewone mensen* met buitengewoon veel plezier gelezen en vond dat het geen ‘slechtseller’ mocht worden: ‘Als de mensen het maar onder ogen kregen!’¹⁷⁹ Clare vond een manier om in de praktijk haar enthousiasme te delen: ze besprak het werk van Van Schagen in een radio-uitzending voor de VARA in juli 1965. Dat leverde Van Schagen direct extra bestellingen op voor zijn Cahiers.¹⁸⁰ Een tweede, vrijwel identiek radiopraatje van Clare in september 1965 voor de VPRO zorgde ervoor dat Van Schagen ‘totaal uitverkocht’ raakte. Ze had de belangstelling voor *Gewone Mensen* ‘een enorme por’ gegeven.¹⁸¹

In de loop van de jaren vijftig was Clare Lennart bevriend geraakt met jonkvrouw Marie Louise van Holthe tot Echten. Louise, zoals Clare haar noemde, kreeg een bevoorrechte opvoeding in een welgesteld Utrechts gezin waarin veel aandacht was voor literatuur en kunst. Isaac Israëls, hun buurman in de vakantievilla in Scheveningen, vereeuwigde Marie Louise en haar zus Amoene op het befaamde schilderij ‘Ezeltje rijden op het

strand’.¹⁸² De freule bleef ongehuwd en woonde aan de rand van Utrecht.¹⁸³ Zowel Clare als haar man voelde veel sympathie voor haar.¹⁸⁴

Marie Louise van Holthe tot Echten ontwikkelde zich als schilderes.¹⁸⁵ Clare omschreef haar schilderijen als ‘heel goed werk, niet modern maar in wezen toch ook niet ouderwets’. Een van haar schilderijen met poppen werd aangekocht door Bordewijk.¹⁸⁶ In haar beste werk was zij, volgens Clare, ‘zeker niet minder dan Lizzy Ansingh’.¹⁸⁷ Hoewel Louise van Holthe tot Echten haar werk vaker exposeerde, vooral vóór de Tweede Wereldoorlog, zijn haar schilderijen, portretten en tekeningen voor zover bekend niet in openbare collecties terechtgekomen. Louises oudere zuster, Baronesse Amoene van Haersolthe, was schrijfster en kreeg in 1947 de P.C. Hooftprijs voor haar novellenbundel *Sophia in de Koestraat*. Na de dood van Amoene is Louise van Holthe tot Echten ook verhalen gaan schrijven, wellicht gestimuleerd door haar deelname aan de Zeister Litteraire Kring.¹⁸⁸ Net als Amoene vond ze vaak inspiratie in haar Utrechtse jeugd. Ook schreef ze graag over poppen. Op zoek naar een uitgever, vroeg zij advies aan Clare Lennart. Die stuurde poppenspeler Rico Bulthuis vier verhaaltjes met het verzoek ze op te nemen in de *Haagse Post*:

Zoals je uit de verhaaltjes wel kunt merken is zij een uiterst bescheiden weinig wereldwijze, grappig verstrooide vrouw. Ik vind haar heel sympathiek. [...] Zij is opgegroeid op kastelen in de Achterhoek en zo en heeft altijd les gehad van gouvernantes. Daardoor kan ze de Nederlandse taal niet goed schrijven. Ze is altijd in de war met d’s en t’s enz. Ik heb hier en daar een paar fouten verbeterd. [...] Dat van de poppen vooral vind ik aardig, van het hoedje ook wel. De beide andere zijn voor een blad als de *Haagse Post* misschien niet genoeg een echt verhaal, te impressionistisch. Het is erg moeilijk dergelijk soort werk van een onbekend auteur ergens onder te brengen. Voor kranten is het te subtiel, voor de literaire tijdschriften heeft het te weinig pretentie.¹⁸⁹

Clare had Jaap Romijn tevergeefs gevraagd om een verhaaltje op te nemen in *Vandaag* en ook Rico Bulthuis heeft de verhalen niet gepubliceerd. Clare zette vervolgens haar contacten met J.-P. Barth in, maar ook die durfde geen risico te nemen met een debutante, die bovendien onder het pseudoniem Louise Odilon wilde schrijven. Pas vijf jaar later, in 1965, verscheen *De Japanse poppen* van Louise Odilon bij Heijnis, (deels) betaald door de freule zelf.¹⁹⁰ Barths aarzeling was terecht geweest. Het boekje werd nauwelijks opgemerkt en is nu vrijwel onvindbaar.¹⁹¹ Zelf schreef Clare in haar recensie: ‘Een slechte verstaander zal deze verhalen misschien oppervlakkig noemen, voor de goede verstaander of lezer zijn ze in hun schijnbare argeloosheid een bron van subtiële vreugde.’¹⁹²

Louise Odilon was één van die beginnende schrijfsters die Clare aanmoedigde, corrigeerde en voorthielp. Dat Clare’s artistieke beoordeling werd vertroebeld door haar

sympathie voor Louise van Holthe tot Echten is wellicht wat te sterk gezegd, maar Clare had de tijdgeest en de smaak van het publiek niet goed aanvoeld. *Elsevier*-redacteur Wim Zaal noemde Odilons schetsen ‘charmant’ en hij wist dat Louise Odilon haar vriendin dankbaar was voor haar bemiddeling. Hij vond Clare Lennart misschien wel té vriendelijk en hulpvaardig voor de kuikens die ze onder haar hoede had.¹⁹³

Met Helma Wolf-Catz had Clare Lennart een gelijkwaardiger relatie. Helma Wolf-Catz schreef ondanks haar zwakke gezondheid een behoorlijk oeuvre bij elkaar, vooral romans, poëzie, kinderboeken en tijdschriftartikelen.¹⁹⁴ Helma Wolf had, onder meer door haar oorlogservaringen, veel psychische moeilijkheden. Clare correspondeerde dan met haar dochter Loeka en hield een vinger aan de pols als ze een zenuwinzinking had. Helma Wolf-Catz en Clare Lennart vonden elkaar als collega’s in de liefde voor het verhaal en het sprookje.¹⁹⁵ Clare noemde haar een ‘sprookjesspreekster’: ‘Zij is er nooit op uit een betovering te verbreken, zij roept integendeel een geheimzinnige, fascinerende, betoverende wereld op met heel subtiele middelen van woordkeus, ritme, timbre. Op de manier dus van de dichters.’¹⁹⁶ Op haar beurt vond Helma Wolf-Catz dat Clare Lennart ‘met een handvol rekwisieten betoverende verhalen schiep.’¹⁹⁷

Tussen 1961 en 1972 wisselden de schrijfsters brieven, die voornamelijk over hun werk gingen. De ene hand waste de andere: ‘ik was erg blij met je recensie. Erg aardig en lief gezegd alles en ook goed natuurlijk. [...] ik zal ook mijn best doen voor dat mooie portret erbij.’¹⁹⁸ Redacteur Garnt Stuiveling vond het geen enkel probleem dat de dames elkaar recenseerden in *Het boek van nu*.¹⁹⁹ In een persoonlijke herinnering kwam Helma Wolf-Catz ‘tot de ontdekking dat het waarschijnlijk opvallend genoemd mag worden dat ik zelf nooit enige moeite heb gehad in het contact met Clare Lennart, dat ging vanzelf. [...] Dat kwam misschien doordat ik veel van haar moeilijkheden die ze me terloops vertelde, vanzelfsprekend vond, zoals die met uitgevers en recensies die haar verdriet deden. Evenals ik het feit begreep dat het doen van een huishouden en het zorgen voor haar vele poezen en tevens daarbij het geregeld afleveren van artikelen en boeken geen sinecure is. Al verbeelden sommigen zich ten onrechte dat werk dat moeiteloos geschreven lijkt en velen aanspreekt, nauwelijks tijd en inspanning gekost heeft.’ Clare Lennart zou Wolf-Catz verteld hebben ‘dat ze vaak over mensen in haar romans schreef, die ze later zou ontmoeten. Hetgeen uiteindelijk inderdaad zo bleek te zijn, anders had ze dit van zichzelf niet kunnen ontdekken. Helderziendheid op een bepaald punt dus, waaraan de schrijfster zich kennelijk niet kon of wilde onttrekken, of die automatisch deel van haar inspiratie uitmaakte. Deze eigenschap komt voor bij uiterst gevoelige mensen, gewoonlijk bij kunstenaars, zoals Clare Lennart in beide opzichten geweest is.’²⁰⁰

Heel wat minder lovend over Clare was Ton van Oudwijk. Van Oudwijk was het, zeer Utrechtse, pseudoniem van Anna Koppelman. Ze publiceerde verhalen in *Libertinage*, *Tirade* en *De Gids*.²⁰¹ Van Oorschot gaf haar roman *Ludovicus Ludovicus* uit in 1959. Daarna bracht ze drie romans uit bij Kosmos. Hoewel ze redelijke kritieken kreeg, brak

Ton van Oudwijk nooit echt door met haar werk. Als gescheiden vrouw met twee dochters had ze vaak geldgebrek. Zij was een principiële vrouw die geen of weinig compromissen sloot en mede daardoor een moeilijk, maar wel bewonderenswaardig authentiek leven leidde.²⁰² Zakelijk, maar ook privé had Ton van Oudwijk voortdurend problemen met allerlei instanties. Ze maakte post soms wekenlang niet open, was chaotisch en zwierf van huis naar huis. Ze werkte, halverwege de jaren zestig, in het atelier van Dirkje Kuik aan haar romans. Kuik vond haar ‘een uiterst merkwuurige vrouw met een zeer nerveus gespannen gezicht waarin hardbruine ogen stonden. Ze was geestig in haar optreden maar ook deed ze soms behoorlijk verward aan. Ze had een opvallend origineel taalgebruik, ook in haar gesprekken, korte zinnen, staccato gebracht. De karakteristieken die ze soms van aan ons beiden bekende persoonlijkheden gaf, waren haarscherp gemeen en toch, hoe juist.’²⁰³

Clare Lennart had Ton van Oudwijk leren kennen bij een diner na een boekenmarkt en ontmoette haar geregeld bij de Zeister Litteraire Kring.²⁰⁴ Toen Clare merkte hoe onzakelijk haar stadgenote was, deed ze veel moeite om Ton vooruit te helpen in het literaire circuit. Ze introduceerde haar bij de redactie van *Het nieuwe boek* en bemiddelde bij het Voorzieningsfonds voor kunstenaars.²⁰⁵ Ze had grote waardering voor het werk van Van Oudwijk en vond dat de ‘knappe schrijfster met een onmiskenbaar eigen stijl’ meer bekendheid verdiende.²⁰⁶ In haar recensie van *Mijn oom Victor* roemde zij Van Oudwijks ‘zeer persoonlijke galgenhumor’.²⁰⁷

Omdat ze eind jaren zestig allebei bij Kosmos publiceerden, wierp Clare zich als een soort agent van Ton van Oudwijk op in de contacten met uitgever M.T. Zwiers. Ze besprak met hem titels en omslagsuggesties voor Van Oudwijks bundels, zonder dat Van Oudwijk daar ‘haar snufferd’ in mocht steken.²⁰⁸ Ook in praktisch opzicht sjouwde Clare voor haar collega: ze fungeerde als postadres, paste op de planten en de poezen en schreef brieven aan allerlei instanties omdat Ton van Oudwijk in een huis met allerlei gebreken woonde dat zelfs tijdelijk onbewoonbaar was.²⁰⁹ Vanwege haar ‘psychiatrische toestand’ vond de psychiater van Ton van Oudwijk het beter dat Ton zich niet zelf met deze ingewikkelde kwesties bemoeide.²¹⁰

In haar lange, soms hysterisch getoonzette, bijdrage aan het boek *Herinneringen aan Clare Lennart* memoreerde Ton van Oudwijk de inspanningen van Clare voor haar ‘financiële voordeel’.

Vervolgens kon ik dan rekenen op haar goedbedoeld, vriendschappelijk, vaderlijk moederlijk, zakelijk verwijzen naar mijn bestwil. Als een soort zendeling, die altijd maar naar Het Hogere staat te wijzen. Clare wees mij dan echter niet naar Het Hogere maar meer in de richting van het slijk der aarde. [...] Het steeds herhaalde aandringen dat ik ‘makkelijk in de hand liggende boeken’ zou gaan schrijven in plaats van mijn eigen stijl te blijven gebruiken, moet haar wel eens vermoeid hebben.

Toch leek ze onvermoeibaar en zelfs geduldig, als ik dan mijn steeds herhaalde en uitgekauwde leuze weer op tafel smeed: ‘... En wie me niet lust, die laat me maar staan. En al zouden er maar honderd mensen op de wereld zijn die ‘mij lezen’ zoals ik het heb bedoeld en het op de juiste waarde schatten, dan ga ik nog door op mijn eigen manier.’ [...] Zij deed ook anderen vaak een plezier, o.a. mij door me er indertijd op te wijzen dat er ook nog zoiets als aanvullend honorarium bestond. [...] En het was Clare nooit te veel om weer de trap af te zakken naar de telefoon, weer de trap op te gaan om bij haar de keurig gerangschikte paperassen in te kijken, en er precies de juiste gegevens, data of adressen uit te pikken die ik nodig had.²¹¹

Dat klinkt positief. Maar het is ook duidelijk dat Van Oudwijk moeite had met de dominerende rol van Clare bij Kosmos, die ze als ‘voogdij’ omschreef. Haar relaas is bovendien niet van jaloezie gespeend. Ton had het gevoel dat zij, ondanks hun totaal verschillende oeuvres, bij Kosmos in elkaars vaarwater zaten. Volgens Wim Zaal voelde Ton zich eigenlijk boven Clare Lennart verheven: ‘Clare was in haar teleurgesteld, maar sprak natuurlijk geen kwaad woord van Ton van Oudwijk.’²¹² Toen Dolf Verroen aan Clare vroeg waarom ze zoveel moeite deed ‘voor dat malle mens dat niet met geld kan omgaan’, zei ze enkel: ‘Zo erg is dat toch niet.’ Dat antwoord kon je naar twee kanten uitleggen.²¹³ Clare had te veel ervaring met haar onzakelijke vader om geen begrip te hebben voor Tons financiële moeilijkheden. En als zij dan een handje kon helpen, deed ze het graag. In Tons geval bood ze haar hulp niet zozeer uit vriendschap aan, maar gewoon, omdat ze het kon. Ze had immers invloed? Haar bemoeienissen met Ton van Oudwijk hadden ook een element van strijdlust, van ‘wij laten ons niet uitzuigen door uitgevers’. Die omstandigheden leidden tot een ‘hoogst ambivalente relatie’. Clare Lennart had een veel groter publiek en Ton van Oudwijk stelde zich daarvoor schadeloos met het besef van grotere exclusiviteit in het werk. Tussen hen hing een sfeer van jaloezie, irritatie, fascinatie, hulpvaardigheid en ondergrondse vijandschap.²¹⁴

In literaire en artistieke kringen liggen afgunst en roddel altijd op de loer. Clare Lennarts hulp aan collega’s kan als bemoederend worden gezien, zelfs als dwingend.²¹⁵ Ze hing weliswaar nooit ‘de belangrijke schrijfster’ uit en was een loyale, trouwe vriendin, maar in haar bevlogenheid en gedrevenheid liep ze soms te hard.²¹⁶ Ze had niet door hoeveel ruimte ze onbewust innam.²¹⁷ En dat haar hulp uitgelegd kon worden als heerszucht, kwam niet in haar op. Clare deed oprecht veel moeite voor vrienden en vooral voor vriendinnen, maar had er ook moeite mee als ze haar adviezen niet opvolgden. Deze dominerende trek in haar karakter leidde tot een ernstig conflict in het bestuur van de Utrechtse Kring.

Niet klakkeloos achter de publieke opinie aanlopen

In het voorjaar van 1964 ontstond er gigantische bonje in het bestuur van de Utrechtse

Kring.²¹⁸ De aanleiding was een verschil van mening over het programma 1964-1965. Frank de Vries vond dat Clare Lennart niet de juiste auteurs uitnodigde voor de literaire lezingen van de Kring. Zij zou niet ‘modern’ genoeg geweest zijn in haar keuze. Clare weigerde echter haar eigen waardeoordeel uit te schakelen: ‘Volgens mij ligt het op de weg van een niet-commerciële instelling als de Utrechtse Kring om uit de literaire productie datgene op te sporen dat van oprecht kunstenaarschap getuigt, onverschillig of dit al of niet in de smaak valt van een groot publiek.’ Schrijvers die alleen roem nastreefden met ‘spectaculaire’ middelen die niets met literatuur te maken hadden, wilde ze niet uitnodigen: ‘In deze omstandigheden vind ik het meer dan ooit geboden om niet achter de publieke opinie aan te lopen.’²¹⁹

Dick van Luijn had soortgelijke discussies met Frank de Vries. Van Luijn had meer aandacht voor de kwaliteit van kunstenaars dan voor hun populariteit. Volgens Clare was Van Luijn een ‘uiterst vitaal man, die openstaat voor nieuwe ideeën maar zo nodig, als zijn artistiek geweten in het geding komt, onbuigzaam kan zijn’.²²⁰ De Vries op zijn beurt probeerde met de exposities van de Utrechtse Kring te concurreren met het vooruitstrevender Utrechtse kunstenaarsgenootschap Kunstliefde. Het conflict had ook een persoonlijke kant: het solistische optreden van Frank de Vries. De Kring-directeur stond bekend als pedant en eigenzinnig.²²¹ In een poging toch hun zin te krijgen, zwaaiden Clare Lennart en Dick van Luijn in de bestuursvergadering van 3 april met hun portefeuille.²²² Totaal onverwacht maakten voorzitter Bernard Franken en Frank de Vries enkele weken later het aftreden van Dick van Luijn en Clare Lennart bekend in een persconferentie en noemden Joop Hekman en Guus Sötemann als hun opvolgers.

Woedend maakten Clare Lennart en Dick van Luijn de moeilijkheden openbaar met een ingezonden brief aan het *Utrechts Nieuwsblad* en het *Nieuw Utrechts Dagblad*. Ze legden de inhoudelijke kant van het conflict uit, maar schroomden ook niet om te schrijven over het ‘eigenmachtige’ optreden van De Vries die zich koesterde ‘in de overtuiging alle takken van kunst te kunnen beoordelen’.²²³ Voorzitter Franken was het niet eens met deze voorstelling van zaken, zei hij in een reactie tegen het *Utrechts Nieuwsblad*. Maar hij gaf wel aan: ‘Achter dit alles staat inderdaad het verschil van inzicht tussen enerzijds voorzitter en directeur en anderzijds Clare Lennart en Dick van Luijn over bepaalde richtingen in de kunst, met name op het gebied van de jongste literatuur en de jongste schilderkunst.’²²⁴

Van Luijn en Lennart eisten een nieuwe bestuursvergadering, zónder directeur Frank de Vries.²²⁵ Die vergadering kwam er en Dick van Luijn en Clare Lennart werden hierin officieel uitgezwaaid als bestuursleden. Mét een boekenbon. Om de sfeer niet te verstoren, nam Clare het cadeau aan tijdens de vergadering, maar ze stuurde de bon vervolgens terug naar Bernard Franken. Uit principe. Ze had het werk voor de Utrechtse Kring met liefde en plezier gedaan en wilde daarvoor niet ‘betaald’ worden. Een cadeau van een gever die het geschenk niet oprecht ‘meent’ wilde ze niet aannemen.²²⁶ Ze probeerde daarna toch

nog, via Joop Hekman, invloed uit te oefenen op de keuze van nieuwe bestuursleden. Daarmee bracht ze Joop Hekman in een lastig parket. Hij nam haar aanbod voor een gesprek dan ook niet aan.²²⁷

Het is lastig achteraf te beoordelen wie er gelijk had in deze onverkwikkelijke zaak. Dat Frank de Vries geen gemakkelijke man was, zullen velen beamen. Dat er deels een generatieconflict speelde ook. Of Clare echt te behoudend was in haar keuze van de schrijvers, is maar de vraag. Ze had jonge en vernieuwende literatoren uitgenodigd als Hans Andreus, Cees Nooteboom, Harry Mulisch, Gerrit Kouwenaar, Paul Rodenko, G.K. van het Reve, Ward Ruyslinck, Jef Last (over hedendaagse Japanse letterkunde), Ad den Besten 'met twee auteurs van de jongste generatie' en Paul Citroen over 'De kunst en wij'.²²⁸

Dat Clare de zaak in de publiciteit bracht en De Vries van 'intimidatie' beschuldigde, wijst er vooral op hoe diep het meningsverschil ging. Dat De Vries aan haar inzichten op het gebied van literatuur voorbij ging, heeft haar diep gekrenkt. Zij had immers méér verstand van literatuur dan econoom De Vries? Belangrijker: ze vond oprecht dat de 'moderne literatuur' zich nog onvoldoende bewezen had.²²⁹ Clare heeft de gematigder Van Luijn meegesleept in haar furie.²³⁰ Hieruit en uit het feit dat ze nadien nog wat probeerde te 'regelen' via Hekman, laat duidelijk de overheersende kant in haar karakter zien. Een dominantie die wel moest botsen met de eigenzinnigheid van De Vries. Na dat conflict ging Clare Lennart nooit meer naar de concerten van de Utrechtse Kring. Niet uit rancune, maar mevrouw De Vries controleerde de kaartjes en Clare kon het niet opbrengen om met haar geconfronteerd te worden: 'Die kijkt me dan zo aan.'²³¹

Twintig ramen aan de straat

Het oorspronkelijke onderwerp van de beruchte persconferentie in april 1964 was de 'ongekende bloei' die de Utrechtse Kring doormaakte.²³² De Kring had de kunstexposities verhuisd van de Brigittenstraat naar de nieuwe Neudeflat en nu kwamen er per tentoonstelling wel driemaal zoveel bezoekers, pochte Frank de Vries. De lezingen werden voortaan gehouden in de Panoramazaal in de Neudeflat. Clare had een grote afkeer van de Neudeflat, die in 1961 was opgeleverd. Ze had, zoals vele Utrechters, bezwaar aangetekend tegen de bouw van de kantoorkolos van architect Hugh Maaskant. De flat zou aanvankelijk zelfs hoger worden dan de Dom. Met een hoogte van 57 meter en zestien verdiepingen was het destijds toch nog de hoogste kantoortoren van Nederland. De uitstraling van N9, zoals de Kring-ruimte in de Neudeflat werd genoemd, was totaal anders dan die van het kleine zaaltje in de Brigittenstraat. Hoewel daar alleen ruimte was voor kamermuziek, had de Brigittenstraat meer sfeer en was het er héél Utrechts. De Neudeflat, een typisch voorbeeld van de Nieuwe Zakelijkheid, stond voor Clare symbool voor de megalomane vernieuwingsdrang in Utrecht. Dat de Kring uitgerekend daarnaartoe verhuisde, had niet haar instemming. Van Luijn en Clare Lennart schreven dan ook nijdig

in hun ingezonden brief: 'Tenslotte zij nog opgemerkt dat de grotere toeloop naar de Neudeflat in geen enkel verband staat met het tentoongestelde werk. Precies deze zelfde tentoonstellingen waren gepland voor de Brigittenstraat.'²³³

Het 'muziekhuis' Brigittenstraat 4 was een begrip in Utrecht. In het herenhuis met de statige trap, hoge plafonds en ornamenten was het muzieklceum van Georges Enderlé gevestigd geweest. Bijna vijftig jaar later was Brigittenstraat 4 nog steeds een 'muziekhuis met twintig ramen aan de straat'.²³⁴ Clare kwam er graag en veel. Het was maar een paar minuten lopen vanaf de Zuilenstraat naar het smalle straatje tussen het park Lepelenburg en de Nieuwegracht. Het pand viel op door de bijzondere vorm met een souterrain, een bel étage, twee verdiepingen en wel twintig ramen, allemaal aan de straatzijde. Toch is het maar één kamerbreedte diep.²³⁵ Deze karakteristieke architectuur, inclusief het aantal treetjes van de entree naar de hal, beschreef Clare Lennart nauwgezet in haar 'vertelling' *Twintig ramen aan de straat*, gepubliceerd in 1965. Aanvankelijk had Clare 'Het roze canapeetje' als titel in gedachten. De vertelling cirkelt rond het bankje van Kit Brinkman dat bekleed is met 'cretonne in een vaag rozenpatroon' en waarop alle bewoners van het huis af en toe neerstrijken. Het verhaal begint met de komst van de weduwe Brinkman, in de malaisetijd van eind jaren dertig. Langzaam vult het huis zich. Ieder hoofdstuk beschrijft het leven van één van de bewoners. Op de benedenverdieping woont de ooit beroemde violist Jürgen Vögeli, een kunstenaar met Lolita-complex. Zijn dochtertje Petra heeft een groot talent voor ballet. Helemaal bovenin huist violist Cor Hoogland, telg uit een muzikantenfamilie. Hij krijgt veel bezoek van het 'pittige jodinnetje' Jessica Stern, dat hem accompagneert op piano. Verder wonen er de rijke fabrikantsdochter en zangeres Ellen Temminck en de schuwe onderwijzeres Suzan. De Russische balletdanseres Valentina Sergejewna, in een sneeuwnacht gered door Cor Hoogland, komt vaak bij Kit theedrinken. Het hoofdstuk over Valentina's dramatische dood, na een uitvoerig beschreven balletuitvoering, draagt de titel 'De koele meren'.

De oorlog verstrengelt de levens van

Betty Jansen-Hessing, de vriendin van Clare Lennart die model stond voor Kit Brinkman in *Twintig ramen aan de straat*. Collectie Niels Bokhove.

de personages. Ellen Temminck gaat in het verzet. Suzan wordt verliefd op haar Weens-Joodse onderduiker Bernhard Präger. Jürgen Vögeli kan zich eindelijk losmaken van zijn ongeschikte derde echtgenote Martina Oosterhof. In het hoofdstuk ‘Slot’ vertelde Clare Lennart in razend tempo wat er met alle personages na 1945 is gebeurd. Op de laatste bladzijden legt ze haar levensvisie in de mond van een nieuw personage, Petra’s echtgenoot Michaël: ‘Als je niet van het leven genieten kunt, kun je er niet van houden en als je er niet van houden kunt, kun je het niet behoeden.’²³⁶

Het personage dat wél van het leven kan houden, is Kit Brinkman. Clare Lennart baseerde dit karakter op haar vriendin Betty Jansen-Hessing, die boven het zaaltje van de Utrechtse Kring woonde.²³⁷ Betty Jansen was lerares Engels en een groot liefhebster van poezen.²³⁸ Ze tekende graag en schreef gedichtjes voor Clare, die ze versierde met tekeningen.²³⁹ Clare Lennart omschreef haar als een ‘dik, levendig vrouwtje met krullend haar en onvervaard blauwe ogen.’ Ze dacht dat ze Betty ‘zo anders’ gemaakt had in *Twintig ramen aan de straat*, dat Betty zich er nooit in herkennen zou.²⁴⁰ In haar eigen exemplaar schreef Betty Jansen echter: ‘Het huis met 20 ramen aan de straat, staat in de Brigittenstraat no4 te Utrecht.’ Iedere Utrechter zal trouwens in de doorzichtige omschrijving ‘het huis aan de Wittezusterstraat’ de Brigittenstraat 4 herkend hebben.²⁴¹ Velen lazen het boek als een sleutelroman.²⁴² De roman is ook te lezen als een eerbetoon aan het pand dat de Utrechtse Kring verlaten had. Clare Lennart liet het kwartet van Jürgen Vögeli exact hetzelfde programma opvoeren als het openingsconcert van de Kring.²⁴³

De oorlogservaringen van het personage Ellen Temminck, dochter van ‘de Twentse textielbaron’, vertonen grote gelijkenis met de belevenissen van Anne Maclaine Pont. Anne was de dochter van de Twentse Willem Pieter Maclaine Pont en Anna Wilhelmina Stork en speelde een belangrijke rol in het Utrechts Kindercomité. Clare had haar persoonlijk gekend. Annes geliefde Frits Iordens, met wie ze in 1943 trouwde, werd in 1944 ontdekt toen hij piloten wegbracht en werd bij zijn vluchtpoging doodgeschoten. Zijn dood was zo’n grote klap voor Anne Maclaine Pont dat zij, die eerder alles durfde, niet meer tot verzetswerk in staat was.²⁴⁴ Clare schrijft over Ellen:

Zij was bijna waanzinnig van verdriet geweest bij de dood van Marten. In de diepste onbewuste lagen van haar wezen had zij nooit geloofd, dat Marten of zijzelf konden sterven. Als zoveel jonge sterke vitale mensen hadden zij zich tegen alle rede in onkwetsbaar gewaand. Ellen was daardoor absoluut niet voorbereid op Martens dood, al had zij voortdurend geweten dat hij zijn leven waagde. Ze had dat zelf ook gedaan, even onbekommerd als hij. Eerst had ze niet kunnen geloven dat hij werkelijk dood was, misschien doordat zij nooit zijn dode lichaam had gezien.²⁴⁵

Twintig ramen aan de straat was Clare Lennarts eerste ‘roman’ na *De ogen van Roosje* uit 1957. Het viel haar steeds moeilijker een werk van lange adem onder handen te

nemen. Zij kon de rust daarvoor moeilijk vinden.²⁴⁶ Toch hielden haar gedachten zich al bezig met twee romans, die zij graag zou willen schrijven, vertelde ze interviewer Ignaat Agasi. Maar ze had altijd zo’n lange aanlooperperiode nodig om tot uitwerking te komen, verzuchtte ze.²⁴⁷ Ze hoefde voor zichzelf geen romans meer te schrijven om haar levensvisie te delen met haar lezers. Die konden iedere veertien dagen in haar columns voor het *Utrechts Nieuwsblad* lezen wat Clare Lennart bezighield. Dat ze er uiteindelijk toch toe kwam deze vertelling op papier te zetten, lijkt vooral te danken aan het feit dat ze er subsidie voor kreeg. Als de overheid haar niet had opgedragen om een roman te schrijven, had ze misschien nooit meer fictie van enige omvang op papier gezet. Op 18 december 1963 kreeg ze de opdracht van het Ministerie van Onderwijs. Toen ze het manuscript eind 1964 inleverde, kreeg ze er zevenhonderdvijftig gulden voor.

Volmaakte fluitketelliteratuur

Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar had lang moeten wachten op een nieuw boek van Clare Lennart en hoopte nu op een nieuwe bestseller zoals *De ogen van Roosje*. Wat Clara Eggink betreft, was het nieuwe boek weer een succes omdat Clare Lennart liet zien dat ‘het huis er een is waar mensen nog werkelijk in kunnen leven.’²⁴⁸ Het langverwachte boek kreeg meer recensies dan haar eerdere werk. De boekenmarkt was flink gegroeid sinds *De ogen van Roosje* en de critici waren erg benieuwd of Clare Lennart het niveau van haar laatste roman kon handhaven. Verreweg de meeste critici vonden van niet. *Twintig ramen aan de straat* viel tegen en dat lieten ze merken ook. Hans Warren vond het personage Jürgen goed geslaagd en Kit ook, maar de rest eigenlijk niet. Hij besloot zijn recensie met een vernietigend soort vriendelijkheid:

Het is onzinnig haar een groot talent, een schrijfster van klasse te achten. Zij is, op haar best, een auteur die een warm plekje krijgt in het hart van de lezer; ze is een soort Kit Brinkman in de letteren: hartelijk, keuvelend, gevoelig, af en toe een heel fijne observatie, veel liefde en eerbied voor het leven, liefde voor dieren ook en voor de natuur. Alles wat heimweeachtig en huiverig, maar zichzelf af en toe danig overschattend, en dan ziet men de keerzijde van de medaille: onvermogen tot de beslissende greep, een zeker gebrek aan cultuur, dat gemaskeerd wordt achter een in allerijl opgetrokken vals geveltje. Weinig allure en toch een tikkeltje pretentie (dit mist Kit ten enenmale en dat maakt deze figuur zo sympathiek).²⁴⁹

De Nieuwe Linie vond het ‘honneponnige canapeetje’ karakteristiek voor de roman, ‘want even vaag en vershoten als de cretonne van het lieve oude meubeltje, zijn de personen die er op plaats nemen en is de stijl waarin de schrijfster ons al die cretonne-achtige lievigheid vertelt.’²⁵⁰ De term ‘damesroman’ werd van stal gehaald: ‘Een vlak boek dat bijna een damesroman is.’²⁵¹ Jos Panhuijsen schreef: ‘Men ziet, het zijn allemaal

personen, die men ook in damesromans tegenkomt en het boek heeft soms iets van een sprookje, zoals trouwens in het boek zelf wordt opgemerkt.²⁵² De opzet van de roman was ‘in theorie verdacht congruent aan romantische toddels van Courths Mahler en Leni Saris’.²⁵³ Het *Brabants Dagblad* gebruikte dodelijke typering als ‘volmaakte fluitketelliteratuur’ en ‘koektrommelkleuren’: ‘Had de schrijfster zich tot deze sferen beperkt, ze had geprezen kunnen worden. De tragiek van Vögeli en de danseres Valentina wordt er zo hulpeloos doorheen gemixt, dat lezer tenslotte met een enorme flop blijft zitten.’²⁵⁴ Cees Rijndorp vond het een typisch vrouwelijk boek omdat Clare Lennart – zoals kennelijk veel vrouwen – het talent had ‘in een minimum van tijd een maximum aantal onderwerpen en personen de revue te laten passeren, en dit alles bovendien vergezeld van emotionele reacties erop.’²⁵⁵

Het *Rotterdams Nieuwsblad* vond *Twintig ramen* een boek vol ‘schetsen’, waardoor de structuur van de raamvertoning wordt verzwakt en noemde dat de karakteristieke zwakte én kracht van het gehele oeuvre van Clare Lennart.²⁵⁶ In een uitvoerige bespreking analyseerde Anne Wadman het voornaamste technische probleem van ‘de vertelling’ *Twintig ramen aan de straat*: een groot deel is gebaseerd op het vertellen óver de figuren. Zij komen niet in en vanuit hun situatie tot leven. Het verhaal wordt verteld, het ‘gebeurt’ niet. Wadman zag Clare Lennarts technische procédé van samenvatten, stroomlijnen en pasklaar maken als een reactie op de moderne romans waar zij kennelijk ‘weinig gelukkig’ mee was. Hij vond haar ‘schrijversdirigisme’ typisch en onnodig ouderwets en daarmee de vertelling, vooral het personage Vögeli, romantische kunst: ongevormde inhoud.’²⁵⁷

Clare Lennart vond de kritiek dat het boek minder diepgang had dan haar voorgaande, niet reëel. Haar ondertitel ‘een vertelling’ was programmatisch. Het was in haar ogen niet minderwaardig een wat luchtiger genre te publiceren.²⁵⁸ Wat haar betreft kon ook in vertellingen een beschouwelijk element liggen.²⁵⁹ Ze vond het bovendien een natuurlijk proces dat romans van een auteur met het stijgen van de leeftijd korter worden, want ‘wat blijft, is de kern, het skelet.’²⁶⁰ Voor een auteur ‘met pretentie’ werd het publiceren van een luchtig verhaal echter wel degelijk minderwaardig gevonden.

Na de sterk opgaande lijn in de jaren vijftig, zette voor Clare Lennart met *Twintig ramen aan de straat* een neergang in, zowel in de kwaliteit van haar fictiewerk als in de waardering voor haar werk. Gehandicapt door het gemis van Wim van den Boogaard en haar gevorderde leeftijd, heeft Clare niet meer de concentratie kunnen opbrengen om een strakker gecomponeerde roman te schrijven. Wellicht gehaast door de deadline van het Ministerie en het ongeduld van Van Dam van Isselt heeft ze weinig aandacht besteed aan de structuur en plot van haar boek. *Twintig ramen* bevat nauwelijks conflicten of botsingen. De bewoners van het muziekhuus blijven los zand. Ze ontmoeten elkaar weliswaar aan Kits theetafel, maar gaan amper verbindingen aan met elkaar. Clare Lennart treedt bovendien als verteller te zichtbaar op in het verhaal, waardoor het soms lijkt alsof ze een krantencolumn aan het schrijven was.

De tweede roman die Clare in gedachten had, is er nooit meer gekomen. Ze beperkte zich voortaan tot korter werk, kinderboeken en non-fictie. *Twintig ramen* haalde ‘slechts’ drie drukken. Niet alleen de recensenten en Nijgh, ook Clare Lennarts vaste lezerspubliek was teleurgesteld over *Twintig ramen aan de straat*.²⁶¹

Pockets en eregelden

Ondanks de tegenvallende verkoop van *Twintig ramen aan de straat*, hadden de boekhandels altijd voldoende titels van Clare Lennart in huis. Bruna was in 1955 begonnen met de Zwarte Beertjes, een pocketreeks die uitgroeide tot 3000 titels in 2008. Vijf titels van Clare Lennart, onder meer het in 1939 te duur uitgegeven *Maanlicht*, kregen een nieuw leven als Zwart Beertje, met een kenmerkend Dick Bruna-omslag.²⁶² De opkomst van het pocketboek en de paperback in de jaren vijftig betekende dat Clare Lennarts werk onder bereik kwam van een groter lezerspubliek dan ooit. Vrouwen en jongeren hadden minder geld vrij te besteden dan mannen en waren de belangrijkste doelgroep voor de goedkopere pockets. Juist bij vrouwen en jongeren lag een groot deel van Clare’s lezerspubliek. De babyboomers, de kinderen die na de bevrijding werden geboren, spoelden eind jaren vijftig de middelbare scholen binnen. Hbs- en mms-meisjes en kweekschoolleerlingen vulden hun eigen Tomadorekje op hun slaapkamer met Clare Lennarts pockets. Zij kochten hun boeken in de toegankelijker geworden inloop-boekhandels of stationskiosken, waarin iedereen kon binnenwandelen en zelf rondsnuffelen. In 1955 kocht negentig procent van de reizigers een (literair) pocketboek.²⁶³ Querido was in 1958, naar het voorbeeld van het Britse Penguin en The Albatross, gestart met de literaire Salamanders, die vanaf 1961 een pocketreeks werden.

Op middelbare scholen werden Clare Lennarts romans veel gelezen voor ‘de lijst’.²⁶⁴ Speciaal voor scholieren maakte Nijgh & Van Ditmar in 1966 een paperbackeditie van *De ogen van Roosje*, die slechts een rijksdaalder kostte. Bij deze stunteditie ging Clare Lennart akkoord met tien procent royalty.²⁶⁵ Dat was vijf procent minder dan normaal. Auteurs verdienden al weinig aan de goedkope paperbacks en pockets. De meeste schrijvers konden amper rondkomen van de royalties op dure gebonden boeken en hielden aan de goedkope pockets maar een dubbeltje over. De Vereniging van Letterkundigen (VVL) maakte zich in 1958 sterk voor een standaardcontract met de leden van de Uitgeversbond waarin minstens tien procent royalty werd geëist.²⁶⁶ Querido kwam al vrij snel over de brug door auteurs van pocketboeken voortaan tien procent royalty te betalen. Andere uitgevers volgden. Ook Clare Lennart kreeg – na 1959 – bij de meeste uitgevers inderdaad tien procent of meer.²⁶⁷

De succesvolle pocketactie van de VVL had de ‘zelfwaardering’ van de auteurs vergroot, maar de financiële positie van schrijvers was nog lang niet rooskleurig. Buiten de VVL om organiseerden letterkundigen zoals Hoornik, Mulisch en Voeten het ‘Actiecomité Schrijversprotest’, dat in 1962 van start ging.²⁶⁸ Volgens de actievoerders

heerste er een maatschappelijke noodtoestand in de Nederlandse letteren. Door het kleine taalgebied waren de oplagen klein en moesten de meeste schrijvers een baan hebben naast hun literaire werk. De Nederlandse overheid had bovendien veel minder geld over voor schrijvers en literatuur dan voor andere takken van kunst. Het comité wilde stipendia, extra honorering voor publicaties en een pensioenfonds. Waarschijnlijk was Clare Lennart een van de 65 schrijvers die het protest ondertekenden dat op 11 december 1962 naar het Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen werd gestuurd. Haar financiële positie was begin jaren zestig weliswaar goed, maar zij had zelf ook ervaren dat je als letterkundige je creatieve werk moest financieren met vertalingen, journalistieke artikelen en jurywerk.

Het protest kreeg de steun van de VVL en erg veel belangstelling in de pers, met vlamme artikelen onder titels als ‘Klad in de pen’. De publieke opinie stond aan de kant van de schrijvers. Mede door een dreigende ‘schrijversstaking’ in de Boekenweek van 1963 ging de staatssecretaris van OK&W door de knieën. Op de begroting van 1964 was duidelijk meer geld voor literatuur uitgetrokken. Er kwamen stipendia en permanente jaargelden. Clare Lennart kreeg vanaf 1964 zo’n jaarlijks ‘eregeld’.²⁶⁹ Van het Ministerie van OK&W (later Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk) ontving ze behoorlijke bedragen: van f2000 in 1964 tot f3500 in 1971. Ook ontving ze gelden uit het Fonds voor de Letteren, dat in 1965 was opgericht als resultaat van het schrijversprotest. Bijvoorbeeld een aanvullend honorarium van f1000 voor *Twintig ramen aan de straat* in juli 1966.²⁷⁰

In deze fase van haar leven had Clare Lennart deze overheidssteun eigenlijk niet meer nodig. In concrete cijfers: de f3500 eregeld bedroeg in 1971 ongeveer twintig procent van Clare’s jaarinkomen, naast de honoraria van de uitgevers en de kranten, de f4523 aan pensioen voor Wim van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) en f5027 aan weduwengeld (ANW). Toch nam ze het eregeld graag aan. Ze vond dat ze het verdiende en had in haar jeugd en in de jaren dertig zo geleden onder de armoede dat haar financiële buffer nooit groot genoeg kon zijn.

Kosmos

Ondanks het jaarlijkse eregeld bleef Clare Lennart ‘kruimelwerk’ doen. Vanaf 1965 deed ze redactiewerk voor de Amsterdamse uitgeverij Kosmos en verzorgde ze leesrapporten.²⁷¹ Ze bewerkte bijvoorbeeld het manuscript *En de boer, hij ploegde voort* van Wil den Hollander-Bronder en schreef vervolgens een positieve recensie over Den Hollander.²⁷² Ook haar ‘schoonheidsbehandeling’ van het vervolg, *Boerin in Frankrijk*, was succesvol.²⁷³

De samenwerking met Kosmos beviel Clare Lennart goed en ze tekende een contract voor *Pluk een roos*, een bundel columns uit het *Utrechts Nieuwsblad*.²⁷⁴ Clare zocht bijna zestig cursiefjes bij elkaar, vooral natuurimpressies en stukjes over dieren en het Utrechtse stadsleven. Het resultaat was een prettig leesbare pocket, die eind 1967

verscheen en zich uitstekend leende als cadeauboekje. Een flink aantal werd geleverd aan de nieuwe boekenclub Boek en Plaat.²⁷⁵ De ontvangst in de pers was mild positief over dit ‘tussendoortje’. Clare’s lezers zaten echter nog steeds te wachten op een nieuwe roman: ‘Clare Lennart is een uitgesproken romanschrijfster [...] Wij willen haar niet zo goedkoop voor de voeten geworpen krijgen. Wij moeten haar langzaam kunnen uitpeilen uit haar eigen grootse werk, waarnaar wij steeds verlangend blijven uitzien.’²⁷⁶

Net als Van Dam van Isselt probeerde Zwiers telkens nieuw werk bij Clare Lennart los te peuteren. *Pluk een roos* verkocht vlot en was in de zomer van 1968 al aan een derde druk toe. Zwiers wist dat er op korte termijn ‘geen nieuw groot werk’ te verwachten was en stelde een herdruk van *Scheepjes van papier* voor.²⁷⁷ Hoewel Clare bang was voor een ‘overdaad’ aan verhalenbundels, kwam het toch tot een (gewijzigde) heruitgave.²⁷⁸ Het zat Van Dam van Isselt, die *Scheepjes* zelf had willen herdrukken, niet lekker dat Kosmos zo aan ‘zijn’ auteur trok.²⁷⁹ Zwiers schreef hem geruststellend in zijn ‘doen-alsof-je-neusbloedt stijl’, dat hij geen plannen had Nijgh & Van Ditmar van ander werk van Clare Lennart te beroven.²⁸⁰ Zwiers hield zich helemaal niet aan die verklaring. Hij was dat nooit van plan geweest en ging ‘onverdroten verder’ met zijn samenwerking met Clare Lennart.²⁸¹ In een subtiële balanceer-act speelde Clare Lennart vervolgens haar twee uitgevers tegen elkaar uit.²⁸² Ze deed alsof ze niet tegen Zwiers op kon en bezwoer Van Dam van Isselt dat er geen sprake was van boze opzet harerzijds. Ondertussen vertelde ze de Nijgh-uitgever, bij diens bezoek in het najaar van 1969, pas bij het afscheid dat Zwiers weer een bundel van haar wilde uitgeven. Tussen neus en lippen door. Nadat ze Nijgh – ja, nu echt – haar nieuwste boek beloofd had.²⁸³ Terwijl Van Dam van Isselt vanaf 1965 zat te wachten op een nieuwe Lennart, had Zwiers in 1970 vier boeken van Clare Lennart in zijn fonds opgenomen.²⁸⁴ Langzaam maar zeker trok hij ook al Clare Lennarts vooroorlogse Bruna-boeken naar zich toe. In 1971 kwam de uitgeverij met een dikke omnibus met *Mallemlen*, *Avontuur* en *Huisjes van kaarten*.²⁸⁵ Door de – weeïge – verzameltitel *Vlinders tussen de stenen* leek het een compleet nieuw boek.²⁸⁶ Het *Utrechts Nieuwsblad* zag vraag naar dit vroege werk: ‘Ouderen wijzen de jongeren op het feit dat zij deze boeken met veel plezier gelezen hebben en dezen kunnen dan op hun beurt tot hun verbazing constateren, dat Clare Lennart op hoog literair niveau een ontspanning brengt, die niet gebonden blijkt te zijn aan de tijd waarin deze tot stand kwam. Het is deze verdienste van Clare Lennart, die een uitgave van haar vroegere werken, zeker in deze vorm, alleszins verantwoord doet zijn.’²⁸⁷

Nijgh & Van Ditmar viste opnieuw achter het net en Van Dam van Isselt was ‘ontsteld’:

Kennelijk heeft Zwiers weer achter mijn rug om gehandeld en wil mij nu voor een voldongen feit stellen. U herinnert zich wel dat U en ik kort nadat wij uw boeken van Stols/Barth hadden overgenomen, over dit vroeger bij Bruna verschenen werk spraken en dat ik daarvoor belangstelling toonde. Het was toen echter niet vrij,

vertelde U mij. Wel zou ik gaarne van U vernemen of dit nu zomaar achter onze ruggen om kan. U zou toch ook nog uw toestemming moeten geven, gezien het feit dat U de auteur bent. Ik moge U dan ook adviseren om de heer Zwiers te laten verstaan dat een dergelijke handelwijze buiten U en mij om wel heel onfatsoenlijk is, en dat u geen toestemming geeft. Laat u zich vooral niet overdonderen door deze man.²⁸⁸

Clare liet zich niet overdonderen door Zwiers. Hij deed gewoon veel voor haar werk en Kosmos was een moderne, actieve uitgeverij. Zwiers regelde bijvoorbeeld een lucratieve plaatsing van haar verhalen in het weekblad *Libelle* en door de contracten met Boek en Plaat verkocht ze veel exemplaren van haar gebundelde columns.²⁸⁹ Kosmos adverteerde flink met haar ‘speelse en dromerige’ bundels en promootte Clare Lennart succesvol als ‘charmant en hartverwarmend auteur’.²⁹⁰ Maar voor haar ‘echte’ literaire werk bleef Nijgh & Van Ditmar toch de aangewezen partij voor Clare Lennart. Hoezeer Zwiers ook aandrong, met *Weleer* ging ze naar Nijgh. In het contract voor *Weleer* bood ze Nijgh & Van Ditmar dan ook een optie op haar volgende manuscript, weliswaar met uitsluiting van de stukjes in het *Utrechts Nieuwsblad*.²⁹¹

De laatste vertalingen

In deze fase van haar leven weigerde Clare de meeste vertaalopdrachten. Alleen voor Bruna vertaalde ze twee boekjes van de Franse Anne Philipe, *Le temps d'un soupir* en *Les rendez-vous de la colline*.²⁹² Het fragmentarische, verstilde proza van Anne Philipe was een groot succes in Frankrijk, zij werd onder meer onderscheiden met de Prix d'Académie de Vernet. Dolf Verroen noemde haar typisch vrouwelijke stijl ‘poëtisch en romantisch’.²⁹³ In *Niet meer dan een ademtocht* beschreef Philipe het sterfbed en de dood van haar – niet bij name genoemde – echtgenoot Gérard Philipe, de acteur die op 25 november 1959 op 36-jarige leeftijd stierf aan leverkanker.

Voor deze vertaling werd Clare Lennart overstelpt met complimenten, zowel van de pers als van haar vriendinnen.²⁹⁴ Henriëtte Laman Trip-de Beaufort schreef haar: ‘Nergens is dunkt me de Franse tekst geforceerd. Ik las 't boek tweemaal in 't Frans en nu in jouw vertaling. Je moet om dit te kunnen twee talen begrijpen en nog iets meer, men moet ook leed in al zijn aspecten begrijpen.’²⁹⁵ Menigeen verbaasde zich erover dat Clare het had aangedurfd om dit zeer persoonlijke verhaal te vertalen, omdat het ziekbed van Gérard Philipe zo veel leek op dat van Wim van den Boogaard. Ook Anne Philipe had voor haar man had verzwegen dat hij zou sterven. Tijdens het vertalen moet Clare het lijden van Wim opnieuw beleefd hebben, maar ze vond dat je je verdriet niet moest wegstoppen: ‘Je moet ermee leren leven en ik vond dit boekje zo mooi en echt dat ik het wel vertalen wou.’²⁹⁶ Ook Clare's vertaling *Ontmoetingen op de heuvel*, waarin Anne Philipe de merkwaardige verhouding met haar dochtertje behandelt, kreeg lof.²⁹⁷

In 1967 verscheen Clare's bewerkte vertaling van *Nachtspelen* van de Zweedse actrice

en filmregisseur Mai Elisabeth Zetterling. Er is bijna geen groter contrast denkbaar tussen het gepolijste proza van Anne Philipe en de Freudiaanse fantasie *Nachtspelen*, waarvan de openingszin luidt: ‘Zij was een verleidelijke, eersteklas hoer, onverzadigbaar en tot alles bereid, een sensuele tempelkat, eraan gewend zich in het holst van de nacht in lijkkamers op te houden.’ Het is bijzonder dat Clare Lennart, die zo'n aversie had van de rauwe literatuur van haar tijd, er toch voor koos dit spookachtige boek te vertalen, afgezien van de negenhonderd gulden honorarium.²⁹⁸ De film naar het boek, *Nattlek*, werd in 1965 geweerd van het Filmfestival in Venetië vanwege de expliciete seksualiteit. Er kwam zelfs politie aan te pas.²⁹⁹

Na *Nachtspelen* zou Clare Lennart niets meer vertalen. Toch kwam er nog één vertaling in de boekhandels. Een herdruk van de Stols-uitgave *De herfst van een jeugd* van Truman Capote verscheen nu onder de letterlijke titel *Andere stemmen, andere kamers* bij Bruna als Zwart Beertje in 1968. Het boek leverde Clare, tot haar grote verrassing, zomaar f1100 op.³⁰⁰ In 1970 beloonde het Fonds voor de Letteren haar bovendien met duizend gulden aanvullend honorarium voor deze vertaling.³⁰¹

In haar hele carrière heeft Clare Lennart bijna dertig titels vertaald. Van kinderboeken en detectives tot poezenboeken en literaire romans. Toch heeft ze zich nooit uitgesproken over haar vertalingen, althans geen expliciete vertaalpoëtica geformuleerd. Ze mengde zich niet in het vertaaldebat, dat zich bijvoorbeeld boog over de kwestie of de kunstenaar of de geleerde het best in staat is tot het maken van vertalingen.³⁰² Als ze vertaalde boeken recenseerde, nam ze meestal de moeite om iets over het werk van de vertaler te zeggen.³⁰³ Soms zelfs heel gedetailleerd: ‘De vertaling lijkt wel met zorg gemaakt te zijn, maar is hier en daar wat tè letterlijk. Men kan bv. mademoiselle lang niet altijd vertalen met mejuffrouw. “Mijn beste mejuffrouw” klinkt in het Nederlands beslist dwaas.’³⁰⁴

Haar vertalingen van literaire auteurs als Colette, Capote en Philipe vielen in de smaak bij het publiek en de kritiek. Daarom is het zo verwonderlijk dat geen enkele uitgever aan Clare Lennart vroeg om een verhalenbundel van Katherine Mansfield te vertalen of dat ze daar zelf niet op aanstuurde.³⁰⁵ De naam Mansfield dook immers voortdurend in recensies van Clare Lennarts werk op.³⁰⁶ Clare was een groot bewonderaarster van Mansfield, de ‘moeder van het korte verhaal’. Ze las niet alleen haar nouvelles, maar ook haar uitgegeven dagboeken en brieven.³⁰⁷ Ze liet zich inspireren door de ‘uiterst subtiële middelen’ van Mansfield en vond dat zij de gave had om echte kinderen te tekenen.³⁰⁸ Uit haar vertalingen van twee verhalen blijkt dat zij een uitstekende vertaalster zou zijn geweest van het oeuvre van Katherine Mansfield, waarin ‘het leven dat ze zo lief had, ons warm en intens toe tegemoet stroomt.’³⁰⁹

De hogepietenpap

In 1963 vond Clara Eggink dat Clare Lennart de P.C. Hooftprijs maar eens moest krijgen ‘voor haar hele unieke oeuvre’.³¹⁰ De P.C. Hooftprijs kreeg Clare Lennart niet. Geen

enkele prijs trouwens. Ze bedacht dat ze dichters bij het vuur moest zitten voor een prijs.³¹¹ Volgens Ton van Oudwijk had Clare Lennart echter ‘alle tien vingers stevig in de pap. De schrijverspap, de krantenpap, de bestuurspap, comitéschap, uitgeverspap en de hogepietenpap. [...] En ze hoefde maar lout te ruiken, half en half te vermoeden dat die of die als een stiefkind werd behandeld, dat die of die er niet als de kippen bij was geweest als er stipendia werden uitgedeeld, Clare als de kippen naar de telefoon... Ze hoefde haar naam maar te noemen en de naam van die of die, en alles kwam in orde voor die of die. [...] Er was geen enkele instantie die ook maar iets met de schone letteren te maken had, waar Clare Lennarts naam niet als een toverformule werkte. Ze moet tóch hier of daar, achter de deur of zo, wel een toverstafje hebben gehad.’³¹²

Clare Lennart had inderdaad veel relaties en ook wel enige invloed in literair Nederland, maar een toverstafje had ze zeker niet. Zij was iets minder actief dan in de jaren vijftig, maar nog steeds zeer zichtbaar aanwezig in letterkundige organisaties. Op 18 november 1960 was ze toetgetreden tot het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.³¹³ Sinds Clare in 1949 als lid was voorgedragen, had ze het instituut een warm hart toegedragen. De Maatschappij heeft een aantal particuliere archieven van schrijvers in bezit en een belangrijke letterkundige bibliotheek, beheerd door de Leidse Universiteitsbibliotheek. Op verzoek van bibliothecaris dr. A. Kessen doneerde Clare Lennart in 1953 de manuscripten van *Kasteel te huur* en *De blauwe horizon* aan deze bibliotheek.³¹⁴

Clare Lennarts bestuurslidmaatschap van de Maatschappij duurde vier jaar, maar van vijftientwintig vergaderingen woonde ze er slechts negen bij.³¹⁵ Niet alleen haar aanwezigheid, ook haar inbreng was beperkt. Volgens de notulen roerde ze zich alleen in de toen verhitte discussie rond het ‘leeszegel’.³¹⁶ Dat leeszegel, een initiatief van de Vereniging van Letterkundigen, moest de financiële positie van schrijvers verbeteren. Precies het soort onderwerp dat Clare aan het hart ging. Als bestuurslid van de Maatschappij heeft Clare geen blijvende indruk gemaakt. Misschien heeft ze in 1960 vooral uit loyaliteit aan de Maatschappij ‘ja’ gezegd op het verzoek bestuurslid te worden. De vraag kwam op een verkeerd moment. Het verdriet om haar man en vader was toen nog heel vers.³¹⁷

In deze jaren zat Clare Lennart in de jury van de Romanprijs van Amsterdam, die in 1960 aan Simon Vestdijk werd uitgereikt, en van 1960 tot 1966 twee keer in de novellen-jury van de Anne Frank-prijs.³¹⁸ Clare ontmoette haar letterkundige vrienden en kennissen vooral op de boekenmarkten in de Boekenweek.³¹⁹ In het voorjaar van 1965 stond ze bijvoorbeeld in de stand van Nijgh & Van Ditmar in de Boekenmarkt in de RAI.³²⁰ Ze ging vooral naar ‘al die manifestaties’ toe om eens gemakkelijk en goed te kunnen eten. Ook bezocht ze geregeld de vergaderingen van de VVL en de internationale schrijversorganisatie PEN, waar altijd een broodje of maaltijd na afloop was.³²¹

Met Wim Hora Adema van *Het Parool* maakte Clare dagtochten voor een serie

reportages.³²² Op deze ‘zwerftocht’ door Nederland bezochten ze samen met tekenares Gaby Bovelanders historische plaatsen, zoals de Mookerhei, Den Briel, het toen nog nieuwe Lelystad en de Paardenkamp in Soest. Het initiatief van die uitstapjes lag bij Wim Hora Adema. Zij plande zulke tripjes van uur tot uur en reed de dames hoogstpersoonlijk rond in haar Morris Minor. Na afloop was er een maaltijd en daarna een bezoekje aan Annie M.G. Schmidt, want die wilde alle verhalen horen van Wim. Gaby Bovelanders, de jongste van het gezelschap, herinnert zich Clare als een bescheiden, vrij stille reisgenote op deze tripjes.³²³ Na de zwerftochtartikelen publiceerde Clare nog maar sporadisch in *Het Parool*.³²⁴ In de jaren zestig kreeg Wim Hora Adema een conflict met hoofdredacteur Herman Sandberg, dat uiteindelijk in 1968 zou leiden tot haar ontslag. Hora Adema zou zich later herinneren dat Sandberg vond dat zij niet in de gaten had dat ‘de emancipatiestrijd nou wel voltooid was’. Sandberg zelf meende achteraf dat de reden was dat haar werk te weinig vernieuwend was en dat Hora Adema niet openstond voor kritiek.³²⁵ Over deze *incompatibilité d’humeurs* met Sandberg is in de vriendinnenclub van Wim Hora Adema veel discussie geweest. Mies Bouhuys herinnerde zich: ‘Hij noemde het haar ‘damespagina’, een woord dat Wim nooit in de mond zou nemen, want het ging ergens over. Toen Wim moest vertrekken zijn veel vrouwen gestopt met hun bijdragen aan het *Parool*, ik ook. Dat vertrek was een klap voor haar. Ze liet dat niet merken, maar tussen de regels door proefde ik nog heel lang een grote bitterheid.’³²⁶ Ook voor Clare Lennart was de krant onlosmakelijk verbonden met Wim Hora Adema. Ze publiceerde na 1967 niets meer in het Amsterdamse dagblad.

‘Ik smeek U, help me, ik zit muurvast.’

Zo langzamerhand verdween Clare Lennarts ‘generatie’ uit de kranten en van het literaire toneel. Bij de VVL had Emmy van Lokhorst in 1963 plaatsgemaakt voor Jacoba van de Raa-Eggink. P.H. Ritter, die in 1957 afscheid had genomen van de AVRO, overleed in 1962.³²⁷ Clare Lennarts grootste bewonderaar, Jacques Bloem, stierf op 10 augustus 1966.³²⁸ Jaap Romijn vertrok in 1964 naar Leeuwarden om directeur te worden van museum Het Prinsessehof. Ze miste de goedlachse, jonge Romijn bij Bruna.³²⁹ Haar ‘poesentekenaars’ Quirine Collard overleed, slechts 43 jaar oud, op 1 oktober 1963.³³⁰ Op tweede kerstdag 1966 stierf Ina Boudier-Bakker.³³¹ Ze werd begraven op Den en Rust in Bilthoven, niet ver van het graf van Wim van den Boogaard. Clare erfde een ets van Marius Bauer, die ze koesterde.³³²

Zoals Ina Boudier-Bakker beginnende schrijvers als Dolf Verroen hartelijk had ontvangen, zo stond Clare Lennarts deur altijd open voor kweekschoolleerlingen. Als oud-onderwijzeres kreeg ze veel post van leerlingen die een werkstuk over haar oeuvre schreven en benieuwd waren naar de schepster van ‘juf’ Floortje Désire uit *Tooverlantaarn*.³³³ Ondanks haar gereserveerdheid reageerde Clare hartelijk op brieven van deze studentes. Eind 1967 kreeg ze bijvoorbeeld bezoek van vijf jongedames van de Kweekschool

Clare Lennart op een boekenmarkt in Tivoli in Utrecht.
Foto Fr. van der Werf, Utrecht. Collectie auteur.

in Amersfoort en hun docent, waarna Clare een lezing gaf op de school.³³⁴ Op verzoeken om informatie antwoordde ze vaak snel, zeker als ze wanhopig klonken omdat de kwekeling ‘muurvast’ zat in het schrijfsproces.³³⁵ Zulke smeekbedes beantwoordde ze dan met een prospectus van haar werk.³³⁶ Anderen vroegen haar om een persoonlijk gesprek. Daar ging Clare bijna altijd op in en dan belde ze op om een afspraak te maken, aardig, rustig en ‘vrij resoluut’.³³⁷ De jongedames mochten vaak op zaterdagmiddag langskomen. Zij werden voor hun moed beloond met thee, koekjes en een spinnende poes op schoot. J.R. van Overvest schreef in haar scriptie over haar bezoek: ‘Zij luistert geconcentreerd, met iets

waakzaams in haar ogen (ze heeft typische groene ogen). Dat waakzame verdwijnt in de loop van ons gesprek. Antwoorden doet ze vrij gemakkelijk, maar wat ze zegt, overweegt ze wel. Ze vertelt veel over haar jeugd, maar weinig over persoonlijke belevenissen. Soms heb ik het idee dat ze meer met zichzelf praat dan met mij.’³³⁸ Op een warme zomeravond in 1965 ontving Clare studente Mieke van der Lugt. Zij schreef een opvallend beeldend verslag van haar bezoek aan de Zuilenstraat:

in Amersfoort en hun docent, waarna Clare een lezing gaf op de school.³³⁴ Op verzoeken om informatie antwoordde ze vaak snel, zeker als ze wanhopig klonken omdat de kwekeling ‘muurvast’ zat in het schrijfsproces.³³⁵ Zulke smeekbedes beantwoordde ze dan met een prospectus van haar werk.³³⁶ Anderen vroegen haar om een persoonlijk gesprek. Daar ging Clare bijna altijd op in en dan belde ze op om een afspraak te maken, aardig, rustig en ‘vrij resoluut’.³³⁷ De jongedames mochten vaak op zaterdagmiddag langskomen. Zij werden voor hun moed beloond met thee, koekjes en een spinnende poes op schoot. J.R. van Overvest schreef in haar scriptie over haar bezoek: ‘Zij luistert geconcentreerd, met iets

ontving, onder beleefd protest ‘dat had u nou niet ...,’ mijn bosje anjers. Vervolgens wees ze naar een tweede, zo mogelijk nóg steilere trap. ‘We zullen maar naar boven gaan, hier hoor je het lawaai van de straat zo goed. Durft u nog?’ Ik wel, weliswaar met knikkende knieën, ik ben geen held. Op naar de tweede verdieping. ‘Nou, u durft, ‘ hoorde ik haar achter mij zeggen, ‘veel van mijn kennissen weigeren altijd naar boven te gaan.’ Eenmaal boven voelde ik me toch een beetje held.

Clare deed een deur open en ik stapte de werkkamer van de schrijfster binnen. Na eerst enkele kattendekentjes van de stoelen te hebben verwijderd wees ze mij een stoel aan. ‘Ga daar maar zitten’. Even later verdween ze in het keukentje, naast haar werkkamer, om koffie te zetten. Intussen had ik de handen vol aan twee katten die ons nagelopen waren, waarvan er één zich op mijn schoot nestelde en de ander zich in mijn nek drapeerde. Mocht ik denken dat die beesten mij wel mochten, dan werd ik al gauw uit de droom geholpen door Clare, die binnenkwam met een blaadje waarop twee kopjes koffie. Ze grijnsde: ‘U zit op hun stoel.’ Ze zette de koffie voor me neer, verwijderde de kat uit mijn nek en nam hem op schoot. De ander mocht bij mij blijven liggen. De werkkamer was vrij donker en sober ingericht. Er stonden twee crapauds, een divanbed waarover een donker kleed, een ronde tafel met een paar houten stoelen, een boekenkastje en een bureau. Het geheel werd opgefleurd met veelkleurige lathyrus verdeeld over een drietal vaasjes.

‘Waar waren we gebleven, o nee, nergens, we moeten nog beginnen. Vertel eerst eens iets over uw kweekschool. Dat vind ik aardig om te weten. Ik heb namelijk vroeger ook op de kweek gezeten en ik ervoer dat als één grote ellende. Je werd er als klein kind behandeld terwijl je eigenlijk al bijna volwassen was. Ik was 18 jaar toen ik slaagde en solliciteerde naar een dorp in de omgeving van Meppel: Wijk aan de Reest. Iets van deze periode is terug te vinden in ‘Toverlantaarn’, alleen heb ik het dorp niet in opschudding gebracht met mijn liefdesavonturen.

In rap tempo vertelde Clare Lennart haar ‘standaard’ levensverhaal aan Mieke. Maar Mieke had zich goed voorbereid en had een aantal inhoudelijke vragen. Toen Clare even diep ademhaalde, kreeg Mieke de kans om snel een van die vragen te stellen: ‘Krijgt u ooit wel eens reacties op uw boeken?’ ‘Nee, niet vaak, eigenlijk nooit. Het enige dat ik ooit toegezonden kreeg van een lezer was een lijstje met alle drukfouten die hij in mijn boeken had aangetroffen.’

Mieke vroeg Clare ook naar de weinig stabiele liefdesverhoudingen in haar romans, waarop de schrijfster opmerkelijk openhartig antwoordde:

Eigenlijk komen er in mijn latere boeken huwelijken voor waarin het gevoel van saamhorigheid met de jaren groeit. Dat er veel slechte en onstabiele huwelijken zijn, kan ik ook niet helpen. Mijn eigen huwelijk was heel gelukkig en stabiel. Mijn

man is tot mijn grote verdriet in 1960 overleden. Ook de eenzaamheid is een zeer veel voorkomend gevoel. Met een zekere dosis eenzaamheid is heel goed te leven, als je maar werkelijk van elkaar houdt. Tussen twee haakjes, het huwelijk van mijn ouders was net zo. Ze respecteerden elkaar wel, maar uit sommige opmerkingen van mijn moeder kon ik opmaken dat ze wel eens zouden kunnen gaan scheiden. Dit is overigens niet gebeurd omdat moeder op jonge leeftijd stierf. Mijn vader is een paar jaar geleden gestorven, hij is 90 geworden. Misschien zal ik nog eens een roman schrijven met als titel ‘Saamhorigheid’, maar het is ook mogelijk dat ik daar nooit toe kom.

Na deze ontboezeming stond Clare op om haar gast van een tweede kopje koffie te voorzien. Mieke vertelt verder:

Ik zette mijn schootkat op de grond, liep naar het boekenkastje waarop een exemplaar van ‘Toverlantaarn’ lag en begon het door te bladeren. Nauwelijks had ik het in handen of ik hoorde vanuit de keuken: ‘wel verdikke, áfblijven hoor je, áfblijven!’ Ik hoorde het en legde het boekje geschrokken terug op de kast. Op dat moment stormde Clare binnen en sleurde Iboe van tafel waar hij zich tegoed deed aan de schaal met boterkoekjes, lekkernij voor de gast en niet voor poes. ‘Foei stoute poes, foei!’ Ik kreeg mijn koffie, geen koekje. En toen was het haar beurt om mij te ondervragen. Ik moest haar immers nog steeds alles vertellen over mijn kweekschool, het hoofdakke-examen en mijn scriptie over haar werken, waarvan dit interview hét sluitstuk zou worden. Tot slot bedankte ik Clare hartelijk voor het interview, beloofde nog eens terug te komen als de scriptie af was en daalde met ware doodsverachting de beide trappen af.

Mieke van der Lugt is een getalenteerde observator. Haar indrukken geven een uitstekend beeld van het verloop van zulke bezoeken. Op de meeste kwekelingen maakte het gesprek met hun idool grote indruk.³³⁹ Clare Lennart genoot duidelijk van zulke voortvarende leerlingen. Hun enthousiasme streefde uiteraard haar ijdelheid, maar ze vond het ook prettig om met deze jongeren om te gaan, zeker nu ze niet meer dagelijks studentes om zich heen had. Ze zette zich graag in voor hun opleiding, want de professionalisering van jonge, intelligente vrouwen had haar belangstelling en sympathie. In 1954 bezocht ze voor *Het Parool* het Jaarcongres van de Vereniging voor Vrouwenbelangen en concludeerde dat middelbaar onderwijs vooral van belang is om te voorkomen dat meisjes uitsluitend gericht zijn op huishouden en gezin. Een ‘zo ruim mogelijke geestelijke ontplooiing’ was ook goed om conflicten in een huwelijk te voorkomen. Ze vond het overigens vreemd dat jongens niet werden voorbereid op hun gezinstak: ‘zou het je zomaar aanwaaien om een goede man en vader te zijn?’³⁴⁰

Lieve Dolle Mina's

In december 1967 publiceerde Joke Kool-Smit haar beroemde essay ‘Het onbehagen bij de vrouw’ in *De Gids*. Het artikel markeert het begin van de tweede feministische golf. In de eerste feministische golf had Clare's moeder zich actief ingezet voor het vrouwenkiesrecht. Clare's vriendinnen Wim Hora Adema en Harriët Freezer hadden een voorttrekkersrol in de hernieuwde beweging voor vrouwenemancipatie.³⁴¹ Wim Hora Adema was overtuigd feministe en wist dat deze keuze moeilijk was: ‘Je maakt je onbemind. Er is moed voor nodig om voor je overtuiging uit te komen en die na te leven. Het rollenpatroon willen doorbreken heeft ook te maken met rustig geluk in de waagschaal stellen.’ Waar Wim Hora Adema, soms onbedoeld, scherp uit de hoek kon komen, had Harriët Freezer een andere benadering. Zij schreef weliswaar veel over emancipatie, maar stelde de positie van de vrouw bijna terloops aan de orde in haar humorrijke lezingen voor ‘de hele gewone plattelandsvrouwen, middenstandsvrouwen, die je allemaal niet met Women's Lib verhalen aan moet komen, want dat vinden ze onzin van manwijven en Dolle Mina's, die hun kinderen toch maar in de crèche stoppen’.³⁴² Met haar humor en harmonie bereikte Harriët Freezer grote groepen vrouwen met haar ‘feministische’ boodschap.³⁴³ Toen Wim Hora Adema en Hedy d'Ancona in november 1972 *Opzij. Radikaal feministisch maandblad* oprichtten, werkte ook ‘huis-tuin-en-keukenfeministe’ Harriët Freezer onmiddellijk mee.³⁴⁴

Clare Lennart publiceerde niet in *Opzij*, maar sprak wel met Wim Hora Adema over *Le deuxième sexe* (1949) van Simone de Beauvoir en ze schreef op Hora Adema's vrouwenpagina in *Het Parool* vaak over de plaats van de vrouw in de na-oorlogse maatschappij. In 1949 concludeerde ze over de emancipatie der vrouw: ‘operatie gelukt, patiënte nog springlevend, maatschappij in afwachting van verdere prestaties’.³⁴⁵ Haar specifieke invalshoek op de emancipatiestrijd waren ‘typisch vrouwelijke’ eigenschappen, zoals opoffering: ‘De maatschappij heeft nooit nagelaten de opofferingszin der vrouwen luide toe te juichen en ze heeft er gelijk listig van geprofiteerd om zwaar en moeilijk werk als bijvoorbeeld het verplegen van zieken voor weinig geld gedaan te krijgen’.³⁴⁶

Voor Clare Lennart was vrouwenemancipatie niet zozeer een zaak van de maatschappij, maar van een koppel. Zij zag emancipatie nooit los van man-vrouw relaties. In haar relatie met Frans Coenen had ze ‘kameraadschap’ onmogelijk gevonden: ‘Als je in de liefde de onderworpen, de afhankelijke, de omhoog ziende en vereerde wilt zijn, dan kun je niet plotseling opstaan en de gelijkwaardige en redelijke kameraad zijn. En je verhouding tot de ene man die je lief hebt, bepaalt je positie als vrouw tegenover het mannendom. Wat volstrekt niet inhoudt dat je voor iedere man op je knieën zou willen liggen. Maar het vrouwelijke in je verlangt toch afhankelijk te zijn tegenover de man.’ Hoewel ze de suffragettes ‘eigenlijk’ gelijk gaf, erkende Clare deze vrouwen niet als haar ‘zusters’. Ze vond hun streven naar onafhankelijkheid bespottelijke gewichtigdoenerij. ‘Ik wil eerst vrij zijn en dan vrijwillig de onderwerping kiezen.’ Die onderwerping gold

dan alleen de partner en zeker niet iedere man. In die zin was Clare wel bewuster dan vorige generaties.³⁴⁷

Dat veel ‘onafhankelijke’ vrouwen en suffragettes hun uiterlijk onbelangrijk vonden, maakte hun zaak onsympathiek voor Clare.³⁴⁸ Haar overtuiging dat vrouwen mooi en bekoorlijk moesten zijn voor mannen, was zeer diep geworteld. ‘Geest’ was alleen aardig als garnering. Dat maakte Clare Lennart even kritisch over andere vrouwen als onzeker over zichzelf. Ze voelde zich minderwaardig naast een domme, maar mooie vrouw en vond een lelijke vrouw beklagenswaardig ‘al is ze duizend maal professor’. Ze realiseerde zich terdege dat dit ‘voor een ontwaakte vrouw in de twintigste eeuw’ een ‘schandelijke redenatie’ was.³⁴⁹

Haar ideeën over vrouwenemancipatie veranderden nauwelijks tussen de jaren dertig en eind jaren zestig. In *Serenade in de verte* liet zij Anja zeggen: ‘Dan word je verliefd en dat is zo iets hevigs en absorberends. Het is, geloof ik, dat je geest de lichamelijke overgave niet overleeft. Je ligt met lichaam en ziel aan zijn voeten als een schaduw en je bent bang dat een tegenstrevend gebaar hem van je vervreemden zal.’³⁵⁰ Ook in haar columns in het *Utrechts Nieuwsblad* schreef ze over man-vrouwverhoudingen en adviseerde vrouwen er goed uit te blijven zien: ‘Anders zijn ze straks voor de man alleen nog utiliteitsobjecten, goed om kinderen te baren, het huis schoon te houden, eten te koken en misschien zelfs de kost te verdienen.’³⁵¹

Toen de tweede feministische golf aanzwol, amuseerde Clare zich met de spectaculaire acties van de Dolle Mina’s in 1970, die de ‘al bijna vergeten Vrouwenbeweging een joyeuze come-back hebben bezorgd.’ Ze hoopte de Dolle Mina’s terug te zien als politieke partij, om wat humor, spot en overmoed in de zwaarwichtige politiek te brengen. Ze vond het terecht dat de feministes (opnieuw) aandacht vroegen voor vrouwendiscriminatie, want een vrouw kon in 1970 weliswaar alles worden, maar ze moest nog altijd veel méér presteren dan een man om hetzelfde te bereiken. Zou er ooit een eind komen aan de discriminatie van de vrouw? Nee, en dat was volgens Clare Lennart de schuld van de vrouw zelf en vooral van de liefde:

Lieve Dolle Mina’s, [...] met de plasgelegenheid, de gemeenschappelijke taak in het huishouden, de crèches, enz. zullen jullie het binnen afzienbare tijd wel klaren. Maar het verraad schuilt in de vrouwen zelf. Iedere verliefde vrouw is ’n bedreiging voor jullie ideaal van gelijkwaardigheid van man en vrouw. Omdat zij het als geluk ervaart in een man de sterkere, de heer en meester te voelen. En dan maling heeft aan alle theorie.³⁵²

Met haar woordkeus ‘het verraad schuilt in de vrouwen zelf’ legde Clare de emancipatiebal voor bijna honderd procent bij de vrouw. Ze was ervan overtuigd dat de schuld voor de ‘trage ontvoogding’ niet bij de man alleen lag. De man maakte simpelweg gebruik van

wat hem werd aangeboden: de vrouwelijke neiging tot opoffering. Zodra de liefde in het spel kwam, werd de vrouw onsolidair met haar eigen sekse. Was ze eenmaal grondig verliefd op een man, dan wilde de vrouw niets anders meer dan ‘aan hem onderdanig zijn, zich aanpassen aan zijn droombeeld over haar, zich wegcijferen, zich vernederen zelfs, als persoonlijkheid in de man teloor gaan. Dat zal nog wel even zo blijven en de mannen kunnen dus betrekkelijk gerust zijn.’³⁵³

In haar eigen levensloop heeft Clare Lennart zich laten zien als een vrouw die volkomen haar eigen weg ging en zich niet door vastgeroeste genderconstructies liet voorschrijven wat ze wel en niet mocht doen. Ze hoefde niet, zoals Wim Hora Adema, haar ‘rustige geluk’ in de waagschaal te stellen om het rollenpatroon te doorbreken. Als ‘dochter van de geëmancipeerden’ kreeg ze een uitstekende beroepsopleiding en was ze vanaf haar achttiende jaar economisch zelfstandig.³⁵⁴ Door haar (bewuste) kinderloosheid en de huishoudelijke talenten van Wim kon ze na haar onderwijsloopbaan een carrière als letterkundige en journaliste opbouwen. Het consequente gebruik van haar pseudoniem zorgde er zelfs voor dat Clare als het ware haar eigen naam behield na haar huwelijk. Dat vond ze allemaal heel vanzelfsprekend en ze liet zich dan ook niet voorstaan op haar ‘geëmancipeerde’ manier van leven.

Net als Harriët Freezer keek ze op een praktische manier naar vrouwenemancipatie. Hoewel ze helder zag dat vrouwen de ‘tweede sekse’ waren in de maatschappij en ze een groot voorstander was van economische zelfstandigheid voor vrouwen, was ze zeker geen ideologische feministe. Zij zag de oplossing, eigenlijk heel modern, in een goede opleiding voor vrouwen en een samenwerking tussen de man en de vrouw in het huishouden. Ieder stel moest de emancipatie samen regelen aan de keukentafel en in bed. Dáár moesten vrouwen mee aan de slag. In een goede, hechte, gelijkwaardige relatie kon een vrouw zich optimaal ontplooien. Dan had ze ook de keuze om zich vrijwillig over te geven. De man trouwens ook.³⁵⁵ Clare Lennart schreef met afschuw over ‘egoïste vrouwen achter het theeblad’, kleinzielige en afgunstige vrouwen die hun man geen ruimte gunden.³⁵⁶

Bittere bonen

Clare Lennart heeft kort na Wims dood even overwogen om te stoppen met schrijven. Ook de liquidatie van haar uitgeverij Stols-Barth had een moment kunnen zijn om het rustiger aan te gaan doen. Per slot van rekening had Clare op 21 juli 1964 de AOW-gerechtigde leeftijd bereikt en had ze ‘met pensioen’ kunnen gaan. Maar zoals veel schrijvers bleef ze gewoon doorwerken. Het werk gaf haar een daginvulling. Behalve lezen en het verzorgen van de planten op haar daktuin had ze geen liefhebberijen. Het schrijven van de columns vond ze doorgaans plezierig en de angst voor armoede zat diep. Ondanks Wims waardevaste pensioen bleef ze bang om in een financieel gat te vallen.³⁵⁷ Ze permitteerde zichzelf alleen kleine traktaties. Zoals koffie met taart bij haar geliefde

tearoom Van Angeren of koekjes met een stukje notenchocola erbovenop, thuis bij de thee.³⁵⁸

Zo'n kopje koffie bij Van Angeren was voor Clare Lennart 'een van de kleine vreugden in het leven, die bij het verstrijken van de jaren hun glans niet verliezen'.³⁵⁹ Ze was 'verslingerd' aan haar kopje koffie buitenshuis omdat ze ermee op adem kon komen na een tocht door drukke winkelstraten. In 1968 ergerde ze zich zo aan de oppervlakkigheid en commercie van de kerstdrukke dat ze in haar column fulmineerde: 'Ik wou dat er 'n boeteprediker kwam, ellendig tuig, een soort Johannes de Doper of Savonarola, die zomaar tussen jullie neer zou ploffen zodat je wel aan iets wonderbaarlijks moest geloven en die jullie de doodsschrik op het lijf zou jagen met een geweldige donderpreek over de ontluistering van het aardse leven die jullie met z'n allen hebben aangericht'.³⁶⁰ Ze was vaak uitgesproken somber, vond het leven als oudere vrouw moeizaam en klaagde dat ze heel wat 'bittere bonen' moest slikken. Ze miste het 'mildere klimaat aan het begin van het leven' waarin mannen koffers droegen voor jonge vrouwen en opstonden in de tram.³⁶¹ Af en toe was ze zo gedeprimeerd en vermoeid dat een echte depressie dreigde.³⁶²

Alle angsten waar ze vroeger al last van had, namen met het ouder worden toe. Angst voor het verkeer, voor het ouder worden, voor afhankelijkheid.³⁶³ Ze durfde niet alleen in een 'griezelige' lift en liep liever vier of vijf trappen op. Warenhuizen met roltrappen, dé verworvenheid van de moderne architectuur, liep ze voorbij. In de Bijenkorf moest Hans Edinga haar stevig vasthouden op de roltrap, om te voorkomen dat ze in paniek zou raken. Edinga herinnerde zich dat Annie M.G. Schmidt, gealarmeerd door Clare's angstkreten, komisch meelevend omkeek, verwonderd dat een ogenschijnlijk stoere vrouw het bijna bestierf van dierlijke angst.³⁶⁴

Haar uiterlijk, altijd al een bron van frustratie, werd een toenemende bron van zorg, mede door de volgehouden leugen over haar leeftijd en haar vollere figuur.³⁶⁵ Clare meed angstig winkels met grote passpiegels omdat ze daar steeds met haar uiterlijk geconfronteerd werd, dus liet ze de meeste kleding door een naaister maken. Kocht ze een keer confectiekleding, dan moest Eveline haar helpen om een winkel weer uit te gaan als ze niet kon slagen.³⁶⁶ Het enige middel om haar over zo'n paniekaanval heen te helpen was zo'n troostend kopje koffie. Na Wims dood werden deze problemen groter. Wim had haar als jong meisje gekend en kon haar door haar ouder wordend uiterlijk heen nog zien zoals ze vroeger was.³⁶⁷ Dat hielp. Bovendien kon Wim haar vermanen als ze eindeloos mopperde dat haar haar niet goed zat met een simpel: 'geen gelul over je krulletjes in je haar'.³⁶⁸ Van Wim verdroeg Clare zulke kritiek. Van anderen niet. Toen een vriendin een opmerking maakte over een portretfoto, vloekte ze zelfs.

William Kuik vond dat Clare Lennart een 'eigenaardig houten kopje' had. Deze stroefheid in haar gezicht en de zware wenkbrauwen deden wat mannelijk aan. Met haar stoere, soms stuurse, gezicht maskeerde ze haar schuwheid. Ook haar kleding moest zelfverzekerdheid uitstralen. Nooit ging ze uit zonder een hoed en oorknoppen in de

kleur van haar kleding. Als ze een zakelijke afspraak of lezing had, ging ze eerst naar haar kapper. Wat ze als dertiger aan Frans Coenen schreef over haar onzekerheid, gold nog steeds of zelfs sterker, voor de succesvolle zestiger: haar schijnbare flinkheid was nooit anders dan pose: 'Naar een kapper gaan is iets, dat ik bijna niet durf, omdat ik zelf daar als het ware gewogen word. Die kapper kijkt naar mij. Hij raakt aan mij. Hij keurt mij en er is niets, waar achter ik me verschuilen kan. Ik kóm immers om gekeurd te worden.' In maatschappelijke aangelegenheden was ze niet bang, omdat ze niets 'wezenlijks' werden. Ze deed examens en sollicitaties 'doodrustig' af, veilig achter het masker. Maar bij de kapper 'is het naakt en primitief en ik ben doodzenuwachtig'.³⁶⁹ Ze vond dit geen aanstellerij, maar ijdelheid en 'een soort verwrongen eierzucht. Jezelf te hoge eischen stellen... in je hart het volmaakte willen en dan veel te veel zelfkritiek om het middelmatige voor volmaakt te houden'.³⁷⁰

Vanaf het midden van de jaren zestig ging Clare Lennart met haar gezondheid tobben.³⁷¹ Ze sukkelde soms met haar ogen en in 1966 en 1967 had ze last van haar been, wellicht spataderen of 'etalagebenen'.³⁷² Een grote handicap, aangezien ze dagelijks vele malen de steile trappen op en af stormde. Een waterlek vervulde haar met 'bodemloze wanhoop' omdat ze voor iedere druppel water drie trappen op en af moest.³⁷³

Clare Lennart speelde een kleine rol in de film 'Een zondagochtend op het eiland van de Grande Jatte' die regisseur Frans Weisz in 1965 maakte in opdracht van de CPNB. De film werd voor het eerst vertoond op 13 mei 1965 bij de opening van de dertigste Boekenweek. De stomme film heeft een scenario van Anton Koolhaas over schrijvers op zoek naar hun publiek. Foto Eddy Posthuma de Boer, collectie Literatuurmuseum.

Als ze 's ochtends alle dagelijks terugkerende huishoudelijke werkjes had verricht – thee zetten, afwassen, kattenbakken schoonmaken, kachels verzorgen, boodschappen doen – was ze wel eens jaloers op rijke vrouwen met een schare bedienden.³⁷⁴ Toch had ze hulp in het huishouden van een werkster en betaalde ze scholieren om boodschappen te doen, want daar had ze een hekel aan.³⁷⁵ Aan overbuurvrouw Hoogakker vroeg Clare in de strenge winter van 1962-1963 twee zakken kolen voor haar te halen op de Oudegracht. De burenhulp was trouwens niet wederzijds.³⁷⁶ De kinderen van Wim losten technische mankementen op. Clare had een zwak voor praktische mannen en vroeg Hans Edinga of andere gasten vaak een klusje te doen, een kleine reparatie of zo. Kennelijk vroeg ze het tamelijk aanmatigend, want niet alle gasten vonden het vanzelfsprekend om zulke klusjes 'even' voor haar te doen als ze koffie kwamen drinken.³⁷⁷

Alleen al het zetten van de koffie was een opgave voor Clare Lennart, die jarenlang thee op bed had gekregen van Wim. Vooral als ze die koffie moest serveren aan oudere fans, die plompverloren aanbelden en bij haar troost zochten omdat zij óók hun man hadden verloren en in Clare Lennart een geestverwante herkenden.³⁷⁸ Ze was dan ook dikwijls jaloers op mannen, 'want een man kan altijd wel vrouwen vinden, die bereid zijn voor hem te sjouwen.' Ze stelde voor een boekje over het schrijversleven 'Daar sjouw je dan' te noemen:

Schrijvers van enige naam hoeven in Nederland niet te verhongeren, maar wel moeten zij heel wat afsjouwen om het dagelijks brood bijeen te garen en zij moeten bereid zijn hun pen te gebruiken voor alles wat een pen alzo te doen vindt, ook al heeft dat met literatuur weinig of niets te maken. [...] Bij mij begint het al vroeg in de morgen met gesjouw trap-op trap-af, niet alleen voor bakker en melkboer – ongeveer de enige leveranciers, die nog 'bezorgen' – maar ook voor het jongetje, dat in de gymnastiekschool naast mijn huis zijn gympjes heeft vergeten en nu denkt, dat ik de conciërge ben, ook voor de teenager, die plotseling voor mijn neus staat om me 'eventjes' te interviewen, ook voor de mevrouw uit Nijmegen, die nu ze toch in Utrecht is, zo graag mijn poesen zou willen zien, ook voor de talloze belletjestrekkers, die het in het bijzonder voorzien hebben op mijn ouderwetse trekbel. Dan komt het gesjouw om boodschappen [...] Dan is er al het gesjouw, dat min of meer in verband staat met je schrijversberoep. Voor een lezing naar Sliedrecht, Apeldoorn of Nunspeet. In het holst van de nacht met de laatste trein terug. Voor een reportage naar Den Briel, naar Lelystad, zelfs tot vermaak van al je kennissen naar de Mookerhei, waar het overigens helemaal niet luguber is. En dan je stukje schrijven over al deze onderwerpen, die je wel vluchtig, maar niet diep interesseren. Je stukje, dat vlot leesbaar moet zijn voor een groot publiek en toch iets van een literair aroom moet hebben. En tussen dit alles door de spanning in je voelen, die het vergt om dat verhaal, dat romanfragment vast te houden. En

misschien tenslotte de tijd en de rust vinden om toch het werk te voltooien. Of er niet aan toe komen, het verliezen in de wirwar van dat eindeloos gesjouw en het nooit weer terugvinden.³⁷⁹

Het 'gewone' leven kostte Clare Lennart steeds meer energie en in het literaire leven dreigde ze haar positie te verliezen. Pas toen ze terugkeerde naar het wel-eer van haar verleden, kreeg ze weer levensmoed en onverwacht veel bijval.

*Als de overschoenen van het geluk uit het sprookje van Andersen tot mijn beschikking stonden dan zou ik zeker wel eens een bezoek brengen aan het 'weleer' uit mijn verhaal. [...] Ach, misschien keerde ik toch wel niet terug naar ons droefgeestig heden.*³⁸⁰